

Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti

(Scrinia Slavonica) Pejić, Luka

Source / Izvornik: **Scrinia Slavonica, 2015, 15, 133 - 174**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:268348>

Rights / Prava: [Attribution-NoDerivs 3.0 Unported](#) / [Imenovanje-Bez prerada 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-26**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Luka Pejić

(Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek)

KRIMINAL I REPRESIVNI SUSTAV U OSIJEKU NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE PROMATRAN KROZ ELEMENTE BIOPOLITIKE I SOCIJALNE POVIJESTI

UDK 343(497.5 Osijek)“18/19“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 13. 2. 2015.

Elementi biopolitike i disciplinskog društva kao što su statistike, izvještaji, regulacije i standardizacije obrazovnih, zdravstvenih i drugih praksi postaju krajnje važni za „nadzor i kaznu“ subjekta tijekom 19. stoljeća. S obzirom na industrijski razvoj, ove je trendove moguće promotriti i u Osiijeku krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Primajući utjecaje iz Budimpešte, Beča, Zagreba i drugih gradova, osječke gradske vlasti poduzimaju nove korake u osiguravanju produktivne radne snage te izolaciji novih i nepoželjnih devijacija u vidu kriminalnih radnji koje bivaju analitički promišljene i označene.

Ključne riječi: biopolitika, industrijska revolucija, Osijek, „nadzor i kazna“, produktivnost, kriminal, devijacije

1. Uvod

Krajem 1860-ih godina, točnije od potpisivanja Nagodbe 1868. pa nadalje, industrijski razvoj slabašno pušta korijenje u Slavoniji i Hrvatskoj. Tada se, kroz nadolazeća desetljeća, počinju formirati tvornička postrojenja, gradovi polako ali sigurno poprimaju nove urbane vizure, a odvija se i proces migracije seoskog stanovništva u gradske sredine u potrazi za boljom egzistencijom. Osijek, jedan od najvećih gradova hrvatskih zemalja s kraja 19. i početka 20. stoljeća, no u širem, europskom kontekstu i dalje tek „gradić“, pozicionira se kao mjesto tranzitne trgovine uz rijeku Dravu.¹ Osim toga, ovdje

¹ Primjerice, 1841. godine Manchester je imao oko 217.000 stanovnika te je predstavljao industrijski grad koji se iznimno brzo razvijao. U Hrvatskoj tada nije postojao niti jedan grad koji je po svojoj veličini barem približno mogao sličiti engleskim industrijskim gradovima, no s

se otvaraju različite manufakture, obrti i tvornice, a strani kapital pozornost usmjerava na eksploataciju prirodnih, naročito šumskih, resursa. Kao sjedište Virovitičke županije i trgovačko-obrtničke komore, „esekerski“ Osijek postaje administrativno i ekonomsko središte ovih krajeva. S razvojem kapitalističkog fenomena tržišne konkurentnosti kroz pojavu jeftinije robe iz obližnjih zemalja, a naročito Ugarske, nastaju specifični društveni odnosi – gotovo bez, ili uz iznimno slabu zakonsku regulaciju, novoformirana radnička klasa radi puno, u iznimno teškim uvjetima, i to za izrazito niske dnevnice. U atmosferi industrijske racionalizacije društvenih procesa, širenja birokratskih trendova i biopolitičkog normativnog nadzora, novi sukobi bili su na pomolu. Vlasti su počele uviđati nove *devijacije*, *perversije*, *ilegalnosti*, čimbenike koje je trebalo iskorijeniti ili „ispraviti“.

U kontekstu ovih procesa promotrit ću događanja u Osijeku između 1890. i 1905. godine. Drugim riječima, u središtu zanimanja moga rada nalaze se sljedeća pitanja: *Koji su bili najčešći oblici kriminalnih radnji u tadašnjem Osijeku?* i *Na koji se način represivni sustav odnosio spram istih?* Kako bih razmotrio ove fenomene, kratko ću se osvrnuti na teorijske osnove *ideje biopolitike*. Pišući o novom „umijeću vladanja“ (*guvermentalnosti* sačinjenoj od procedura, kalkulacija, taktika i refleksija), Foucault naglašava važnost pojave statistike, izvještaja, regulacije i standardizacije obrazovnih, zdravstvenih i drugih praksi u svrhu „nadzora i kazne“ subjekta.² Drugim riječima, „uplitanje“ države dobiva jednu sasvim novu dimenziju, i to naročito tijekom već spomenute uznapredovale industrijske revolucije 19. stoljeća. Dok se biopolitika s jedne strane može shvatiti i „kao rastuća briga države za biološko blagostanje populacije, uključujući kontrolu i prevenciju bolesti, primjereno snabdijevanje hranom i vodom, osiguravanje sanitarnih čvorova i obrazovanje“,³ ona ujedno predstavlja i represivno, indoktrinirajuće djelovanje širih društvenih mreža na pojedinca (objašnjeno i kroz foucaultovski fenomen *mikro-fizike moći*). Djelomično pojašnjenje pojma „mikro-fizika moći“ moglo bi se pronaći u sljedećem Foucaultovom promišljanju: „*Disciplinu* ne može poistovjetiti s institucijom ili neakvim društvenim aparatom; to je jedna vrst moći sačinjena od brojnih instrumenata, tehnika, procedura, razina primjene, i meta. *Disciplina* je *fizika* ili *anatomija* moći, ona je tehnologija. Disciplinarni modeli se razvijaju, šire i infiltriraju u sve društvene pore, te distribuiraju go-

razvojem industrijalizacije stvara se urbana vizura Hrvatske te dolazi do formiranja radničke klase koja će u svojim prvim organiziranim istupima slijediti primjere aktivista iz ostalih europskih središta.

² Paić, Žarko, „Preobrazbe biopolitike“, *Politička misao* XLVI/1 (2009); Krivak, Marijan, *Biopolitika. Nova politička filozofija* (Zagreb, 2007).

³ Definicija dostupna na internetskoj stranici *Struna: Hrvatsko strukovno nazivlje*. Poveznica: <http://struna.ihj.hr/naziv/biopolitika/25148/> (11. svibnja 2014.)

tovo bezbrojne odnose moći.“⁴ U jednom intervjuu iz 1976. Foucault je ovako objasnio svoje poimanje moći: „Kada se učinci moći definiraju uz pomoć represije tada dobivamo čisto pravno poimanje ove iste moći; nju se poistovjećuje sa zakonom koji kaže ne; kao da nadasve ima snagu zabrane. Ustvari, ja mislim da je to jedna potpuno negativna, skućena, oskudna koncepcija moći s kojom su se začudo slagali pomalo svi. Da nije drugo do li represivna, da nikada ne čini ništa drugo do da kaže ne, mislite li zaista da bi je se slušalo? To što omogućuje da moć vlada, da ju se prihvaća jest dakle jednostavno to što ona ne pritišće samo kao neka snaga koja kaže ne, nešto što ustvari prožima tijela, producira stvari, inducira zadovoljstvo, stvara znanje, proizvodi diskurse; treba je smatrati produktivnom mrežom koja prožima čitavo socijalno tijelo mnogo više nego kao negativnu instancu, koja ima funkciju da suzbija.“⁵

S obzirom na razvoj kapitalističke paradigme u drugoj polovici 19. stoljeća u hrvatskim zemljama, legitimnim se čini zadatak traženja tendencija biopolitike u industrijskom Osijeku u navedenom razdoblju, što je i svrha ovog teksta.⁶ One se svakako javljaju tijekom Mažuranićevog banovanja (1873. – 1880.) kada raste zanimanje za tijelo; od tada se inzistira na određenim higijenskim i zdravstvenim normama, naročito u školama. Tako je tijelo direktno uključeno u područje politike; politika ulaže u njega, označava ga, trenira, muči, tjera da izvršava zadatke, izvodi svečanosti, odašilje znakove.⁷ Tijelo je korisno jedino ako je podloženo, pokoreno, i produktivno kao radna snaga. Dok je bio-politika razvijala svoje strategije baveći se stanovništvom kao cjelinom (npr. zdravstvena politika), anatomo-politika se kroz svoje institucionalne procedure prije svega bavila discipliniranjem tijela s ciljem oblikovanja poželjnog ponašanja i poželjnih identiteta. Reformirani kazneni, zatvorski sustav 19. stoljeća pažnju okreće s tijela na um, odnosno „dušu“ zatvorenika, kako je svojevremeno ustvrdio francuski filozof Gabriel Bonnot de Mably (1709. – 1785.). Kriminalci su tako postali abnormalne društvene pojave, bolesnici podložni tretmanu i objektivnoj znanstvenoj analizi.⁸

⁴ Foucault, Michel, *Discipline & Punish* (New York, 1995), 215-216. Dinko Župan koncept „mikro-fizike moći“ opisuje kao „suptilnu kapilarnu mrežu moći čija čvorišta čine razne institucije, koje pomoću discipline prerađuju ljudsko tijelo“. Župan, Dinko, „Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40 (2008).

⁵ Foucault, Michel, *Znanje i moć* (Zagreb, 1994), 151.

⁶ „... bio-vlast bila je, u to ne treba sumnjati, element neophodan za razvoj kapitalizma; kapitalizam se mogao osigurati samo po cijenu kontroliranog ulaganja u prirodni aparat i uz pomoć prilagođavanja svega onoga što se tiče stanovništva privrednim tokovima.“ Izvor: Foucault, Michel, *Istorija seksualnosti* (Beograd, 1982), 124.

⁷ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 25-26.

⁸ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 16, 101.

Tijekom razdoblja između 1868. do pred Prvi svjetski rat porastao je broj stanovnika Osijeka. Tako je 1869. u gradu živjelo 17.247 žitelja, a 1910. 28.505. U obzir valja uzeti i etnički složene migracije; Nijemci ovdje razvijaju trgovačko-obrtničku djelatnost, Mađare privlači mogućnost kupovine jeftine zemlje, a talijanski radnici, uglavnom građevinari, distribuiraju socijalistički tisak. Godine 1900. oko sedam posto osječkog stanovništva izjavilo je da koristi srpski jezik kao materinski, a u gradu su živjeli Slovenci, Rusini i Slovaci. Prema *Vjesniku Županije virovitičke* iz 1902., u Osijeku je 1869. bilo 50% nepismenog stanovništva, baš kao i u Zagrebu. S dolaskom Mažuranića na bansku funkciju, pismenost se sve više povećavala.⁹ Mirjana Gross i Agneza Szabo u knjizi *Prema hrvatskome građanskom društvu* pišu kako je bez pismenog stanovništva, viših obrazovnih i znanstvenih ustanova bilo nemoguće uspješno odgovoriti na izazove kapitalističke preobrazbe.¹⁰ Godine 1900. 52,30% stanovništva (ili 12.039 osoba) govorilo je njemačkim jezikom kao materinskim, dok se 9,61% pučanstva (2.212 civilnih stanovnika) služilo mađarskim kao materinskim. Do rata, ti su se postotci smanjili u slučaju njemačkog jezika, ali ne i kada je mađarski u pitanju.¹¹ O poliglotskoj kulturi ondašnjeg Osijeka svjedoči nam i sljedeći primjer. Dana 19. rujna 1900. godine uhićen je dvanaestogodišnji Đuro, opisan kao dječak malenog rasta i okrugle glave, po zanimanju – skitnica. Bez obzira na potonje, mladić je govorio hrvatski, mađarski i njemački jezik, što nije bila rijetkost, sudeći po sačuvanim opisima privođenih osoba.¹² Sve u svemu, očito je da se rijetko tko u ondašnjem Osijeku služio samo jednim jezikom. O esekerskom narječju njemačkog jezika književnica Vilma Vukelić napisala je da to „i nije bio pravi jezik, već jezična mješavina koja se jedva može opisati, kojom su govorili i razumijevali je samo ovdje rođeni i odrasli, od jedne do druge gradske međe“.¹³

U svome ću radu u prvi plan staviti ljude kao što je bio dvanaestogodišnji Đuro, dakle ljude bez političkog, društvenog i drugog utjecaja, pojedince s „dna“, skitnice, beskućnike, lopove, nasilnike, prostitutke; sve one zbog kojih je regulativni i represivni „sustav“ mijenjan, odnosno sve one koji su taj isti „sustav“ najbolje osjetili u svakodnevnom životu.

⁹ Živaković-Kerže, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća: 1868.–1918.* (Osijek, 1996), 78-79.

¹⁰ Gross, Mirjana, Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb, 1992), 17.

¹¹ Szabo, Agneza, „Socijalni sastav stanovništva“, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, knjiga 2 (Osijek, 1996), 156-161.

¹² HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1379, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹³ Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti* (Zagreb, 2003), 75.

2. Kažnjavanje, kriminal i kriminalci – različite nijanse nasilja

2.1. Kažnjavanje i zatvaranje

Foucault je među prvima uočio promjene u načinu kažnjavanja, od predstave javnog mučenja prije 19. stoljeća prema strogim propisima u zatvorima (i drugdje) do polovice 19. stoljeća.¹⁴ Robert-François Damiens (1715. – 1757.), atentator na kralja Luja XV., spržen je sumporom 2. ožujka 1757., otkidali su mu meso kliještima, na rane sipali kipuću tekućinu, udove upregnuli u četiri konja, nategnuli ih, raskomadali i iščupali. Ono što je ostalo stavili su na lomaču – i to sve pred gledateljstvom. Osječki ljetopisi također svjedoče o ceremonijama javnih egzekucija i mučenja. Tako ljetopis osječkih isusovaca, s nadnevkom od 17. svibnja 1766., bilježi sljedeći događaj: „Iza 7 sati ujutro izvršena je kazna nad pravoslavcima; jedan je završio na vješalima (ad palum), a drugi na kotaču (ad rotam) bez naše nazočnosti, jer nam podžupan nije ništa odredio kao što je to činio ranije. Bio je nazočan samo kapucin s gornjogradskim kapelanom.“¹⁵ Pet i pol godina kasnije, točnije 16. prosinca 1771., kapucini evidentiraju nova masovna, javna pogubljenja. „U travnju je obješeno trideset troje Cigana od kojih je dvadeset i devet primilo katoličku vjeru odrekavši se grčkog raskola, dok su se ostali već prije obratili. Neki su pogubljeni mačem, drugi su ugušeni konopcem, dok su četvorica privezana kožnim uzicama na križ a potom skinuta i pokopana. Tri su mlada Ciganina na križu šibana do smrti. Ovo je izvršeno tijekom tri dana u prisutnosti trojice kapucina, jednog isusovca i dvojice franjevac“, stoji u tekstu osječkih kapucina.¹⁶ Ljetopis župne crkve Sv. Mihovila, odnosno ljetopis Antuna Josipa Turkovića, sadrži i ovaj upis: „Na smrt su osuđena tri prekršitelja u Gornjem gradu. Predani su na izvršenje; dvojici pravoslavaca je odrubljena glava, pošto su prethodno stavljeni na točak, a treći, koji je bio katolik, obješen je. Nadalje je jedan pop osuđen na tamnicu od tri godine, jedan županijski zarobljenik je zatvoren u vojarnu i tamo čuvan, no ipak se uspio sam objesiti.“¹⁷

¹⁴ Referirajući se na Foucaulta, Krešimir Petković piše: „Mučenjem se, simbolički i stvarno, na tijelu osuđenika pokazivala snaga suverena ovjenčana pobjedničkom slavom. To kažnjavanje, prema Foucaultu, nije bitno različito od drugih ceremonija suverenosti, poput primjerice ritualne krunidbe, svečanog ulaska kralja u osvojeni grad i njegova pokoravanja pobunjenika. Kao sastavni dio funkcioniranja te moći, kažnjavanje podrazumijeva *svečanost* i glasan odjek moći u javnosti.“ Izvor: Petković, Krešimir, *Država i zločin: Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990–2012*. (Zagreb, 2013), 47.

¹⁵ Sršan, Stjepan (urednik), *Osječki ljetopisi, 1686.–1945*. (Osijek, 1993), 247.

¹⁶ *Osječki ljetopisi*, 325-326.

¹⁷ *Osječki ljetopisi*, 293.

Istraživanje poput ovog bilo bi nemoguće bez konzultiranja arhivskog fonda Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku. Naime, Kraljevski sudbeni stol u Osijeku osnovan je 1850., u vrijeme opće pravosudne reforme, i djelovao je u kontinuitetu do 1945. godine.¹⁸ Uz određene izmjene po pitanju domene njegove nadležnosti, funkcionirao je kao istražni sud za zločinstva (dugotrajna robija ili mogućnost smrtna kazna) i prijestupe (zatvor ili novčana kazna). Nakon što su 1861. godine u Hrvatskoj ponovno uspostavljene stare županije (koje su se dijelile na okružja, a ona na kotare koji su mogli biti gradski ili seoski), županije su dobile i kraljevske županijske sudbene stolove, koji su počeli djelovati 1862. godine.¹⁹ Za područje Hrvatske i Slavonije iste je godine osnovan i Stol sedmorice u Zagrebu kao vrhovni sud na tom teritoriju. Godine 1886., u skladu s novom upravnom organizacijom i formiranjem osam županija s pripadajućim kotarevima, dolazi i do pravosudnih promjena. Kraljevski sudbeni stol u Osijeku obuhvaćao je kotarske sudove u Osijeku, Đakovu, Našicama, Donjem Miholjcu, Slatini, Virovitici, Vinkovcima, Vukovaru i Bošnjacima.²⁰

Vjesnik Županije virovitičke osvrće se u siječnju 1895. godine u članku pod nazivom „Kazneno sudovanje u upravi“ na možebitne reforme zatvorskog sustava, uz nekoliko sugestija kako „učinkovitije“ kažnjavati. Kreće se od pretpostavke kako „neuki ljudi“ i svi oni „pokvarene čudi“ zapravo uživaju sav komfor zatvorskog smještaja. „Njemu zatvor donekle i prija, jer u njem nemora ništa raditi, hrane ga drugi bez njegove skrbi, a porodica? Kako joj Bog da! U takova čovjeka nije savjest nježna da bi i na to pomišljao i troši si glavu ovakovimi sitnicami. Ni do poniženja nije mu stalo, jer oni, među kojima živi, sude o toj kazni kao i on. Ovomu neukomu dielu našega naroda

¹⁸ Okvirno govoreći, hijerarhizacija sudskih instanci u Hrvatskoj i Slavoniji sredinom 19. stoljeća izgledala je ovako: 1) Banski stol (viši zemaljski sud s drugostupanjskim ovlastima sa sjedištem u Zagrebu; jurisdikcija nad čitavom Hrvatskom i Slavonijom; tzv. Banski sud osniva Karlo III. Habsburg 1723.; njime predsjedava ban, a ostale članove bira kralj), 2) zemaljski sudovi (na području Slavonije bila su dva suda tog tipa, i to u Požegi te u Osijeku; u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je ukupno sedam zem. sudova), 3) županijski sudovi (u Osijeku je djelovao Županijski sud s jurisdikcijom nad Požeškom i Virovitičkom žup.), 4) kotarski sudovi i kraljevski sudbeni stolovi (rješavali sve građanske i kaznene parnice, kasnije i urbarska pitanja), 5) mjesni sudovi (na području Sudbenoga stola u Osijeku bilo je stotinjak mjesnih sudova, dakle gotovo u svakom naselju, koji su se bavili pitanjima manjih novčanih svota). Izvor: Gardaš, Miro, Mušić, Boris, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost u Osijeku od 1850. do 1945. godine“, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu* XLIII/3-4 (2006).

¹⁹ Zagrebačka, riječka, varaždinska, križevačka, virovitička, srijemska, požeška.

²⁰ Rončević, Melita, *Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850.–1945.* (Osijek, 2006), 8-13. Iako je relativno bogat gradom, arhivskom fondu Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku nedostaju određeni spisi, koji su uništeni ili izgubljeni tijekom vremena, a naročito za ratnih događanja. Iz tog razloga, rad s ovim materijalima podrazumijeva donekle parcijalno istraživanje. Primjerice, tzv. „iskazi uhapšenika“ dostupni su nam za 1896., 1903. i 1906. godinu, ali ne i za godine između navedenih.

zadaje strah samo onaj zatvor, koji je dugotrajan te spojen s radom i čestim postom, nu to su kazne, koje veliki zločinci imaju da pretrpe u kaznionama. Bude li zatvor samo ograničenje osobne slobode, onda naš puk, koji je i onako sklon neradu, neće mnogo mariti za tu kaznu.²¹ Predlaže se pooštrenje zatvorskih kazni „težom radnjom, tvrdim ležajem, jednostavnim samotnim zatvorom i samotnim zatvorom u mračnoj sobi“, a autor teksta zalaže se i za uvođenje tzv. „kazne rada“ koja se može obaviti „na zemaljskim i obćinskim cestam, u školskim i podružničkim vrtovom, kod uredjivanja i čišćenja stabala uz javne ceste itd.“²² Osječki gradski oci očito se nisu oglušili na ove savjete, pa je tako na prijelazu stoljeća bilo moguće za simboličan novčani iznos unajmiti zatvorenike za piljenje drva i slične poslove.²³

Zatvori su u kratkom vremenskom razdoblju postali dominantni oblik kazne; javna stratišta zamijenjena su velikim i zatvorenim kompleksima s hijerarhiziranom strukturom.²⁴ „Pravo kažnjavanja pomaknuto je s *osvete* suverena prema obrani *društva*“, ustvrdio je Foucault.²⁵ Svrha kažnjavanja očituje se u nakani da se „isprave“ devijacije. Odnosno, zatvori pojedinca lišavaju slobode i nastoje ga transformirati.²⁶ Početak 20. stoljeća, odnosno razdoblje između 1900. i 1917. godine, neki autori smatraju „progresivnom erom“ u SAD-u u kontekstu zatvorskog sustava i reformi vezanih uz isti. Tada socijalni radnici, psihijatri i drugi stručnjaci postaju dio stručnog zatvorskog osoblja, a čuvari prolaze kroz dodatnu profesionalizaciju, usvajajući nova znanja i vještine. Osim toga, tzv. *medicinski model*, pod kojim se podrazumijeva ispitivanje pojave kriminaliteta u okvirima bioloških i psiholoških čimbenika, postaje sve zastupljeniji te se na taj način širi mišljenje kako je „oboljele“ zatvorenike moguće liječiti i izliječiti.²⁷

Osijek također doživljava ovu „mutaciju“ kazne, koja prelazi iz oblika ritualnog festivala boli do ćelija i tamnica omeđenih betonskom arhitekturom i određenih specifičnom logistikom. Dokumentom pod nazivom „Naredba ministarstva pravosudja od 16. lipnja 1854. kriepostna za svekolike krunovine izim Krajine vojničke, kojom se izdaje naputak o unutarnjoj uredovnoj die-latnosti i o redu poslovnom vlastih sudbenih u kazneno-sudbenih poslovih.“ uređen je izgled zatvorskih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji. Neke od odred-

²¹ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. siječnja 1895., IV. godina, broj 1, Osijek.

²² *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. siječnja 1895.

²³ Vukelić, V., *Tragovi prošlosti*, 99.

²⁴ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 109, 115.

²⁵ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 90.

²⁶ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 179, 233.

²⁷ Bosworth, Mary (urednica), *Encyclopedia of Prisons & Correctional Facilities*, Volume 1 (Thousand Oaks, 2005), 412-419.

bi bile su sljedeće: prozori zatvorskih ćelija nisu smjeli biti okrenuti prema gradskim ulicama i javnim cestama, bračni partneri i djeca zatvorenika nisu se mogli „dobrovoljno dat zatvoriti“, po dolasku u zatvor liječnik je morao detaljno pregledati svakog zatvorenika i zapisati svoja opažanja o njegovom zdravstvenom stanju, uznike je bilo potrebno oprati i očistiti, tamničari i zatvorski čuvari morali su „da s uznici postupaju blago i krotko. Da ih negerde, nepsuju i da im nepredbacuju čine njihove“, zatvorenici su spavali na slamnatim jastucima i krevetima, nisu smjeli čitati političku literaturu, itd.²⁸

Danas nam je dostupan zanimljiv, no nepotpun, korpus osječke zatvorske dokumentacije iz razdoblja između 1890. i 1905. godine. Tako se, recimo, u *Registru kaznenika* Kraljevskog sudbenog stola nalaze podaci o osječkim zatvorenicima, koji su se iza rešetaka našli iz različitih razloga. Primjera radi, možemo iščitati kako je u svibnju 1900. godine u zatvor došao dvadesetjednogodišnji Ivan Bošnjak zbog zločina ubojstva. Bošnjak je bio visok 166 centimetara, obučen u seljačku odjeću, „zdrav i nepismen“. U tamnici je trebao provesti tri godine, nakon čega je predviđeno puštanje na slobodu.²⁹ Zanimljivi su i upisi u knjizi *Osobni opisi okrivljenika*, a naročito oni u rubrici „Zanimanje“. Tako je, recimo, 1899. godine evidentirano da je Đuro Plavšić, star 52 godine, po zanimanju „ciganin“, uhićen zbog prosjačenja. Najbrojniji okrivljenici bili su radnici – zidari, sluga, krojači, pekari, postolari, bravari i stolari.³⁰ Što se tiče opisa uhićenih, navodio se njihov uzrast, boja kose, izgled čela, obrva, boja očiju, oblik glave, nosa i usta. Formulari s informacijama o okrivljenicima sadržavali su i stavku „Odjeću nosi“, a tu su korištene uglavnom ove kolokacije: „građanska odjeća“ (ili „po gratski“), „služinska“, „seljačka“, „ciganska“, „putnička“ i „sasvim poderana odjeća“. No, prema svemu sudeći, odjevni predmeti i prekršaji ljudi nisu bili u zamjetnoj korelaciji kada su ilegalne radnje u pitanju, ako o tome uopće možemo govoriti. Primjerice, tridesetdevetogodišnji Johan Perc, opisan kao visok i plav muškarac obučen u građansku odjeću, uhićen je zbog *prosjačenja* i *besposlenosti*. Valja spomenuti i kako su mnogim skitnicama i prosjacima pri uhićenju uz određeni novčani iznos oduzimate i knjige koje su imali sa sobom.³¹ Izvori nam pružaju uvid i u inventar različitih predmeta koji su po dolasku u zatvor zapljenjivani uhi-

²⁸ HR-DAOS, Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniu. Razdiel prvi. Godina 1854. Svezak drugi. Komadi XXII. – XXXIII. Br. 216 – 321. U Zagrebu 1854. Berzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, „Naredba ministarstva pravosuđa od 16. lipnja 1854. kriepostna za svekolike krunovine izim Krajine vojničke, kojom se izdaje naputak o unutarnjoj uredovnoj dielatnosti i o redu poslovnom vlastih sudbenih u kazneno-sudbenih poslovih.“

²⁹ HDAOS, Kraljevski sudbeni stol, Uznica, 1855. – 1941., HR-DAOS-123.10., knjiga 402, Registar kaznenika (1900.).

³⁰ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1376, Osobni opisi okrivljenika 1899-1900.

³¹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1379, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

ćenicima. Tako iz dostupne dokumentacije, koja se odnosi na kraći boravak u pritvoru, možemo iščitati da su pojedincima oduzeti, među ostalim stvarima, i kruh i meso, srebrni sat, tri para čizama, jedna molitvena knjiga, gaće, haljine, novac, gibanica, slanina, zlatno prstenje, kolači, lule, itd. Po odsluženju kazne predmeti bi bili vraćeni njihovim vlasnicima.³² *Dnevnik tamničara* predstavlja svojevrsnu evidenciju dolazaka i odlazaka pritvorenika u osječku tamnicu između 1896. i 1902. godine, koristeći se sljedećim kategorijama – *Tekući broj* (561 slučaj za 1867. godinu, 688 za 1897., 606 za 1898., 586 za 1899., 517 za 1900., 607 za 1901., 716 za 1902.), *Dan i predmet sudbenog naloga* (vrijeme i sažeti razlozi privođenja navedeni u rečenici-dvije), *Vrijeme i način vršenja sudbenoga naloga* (vrijeme provedeno u tamnici, dan puštanja na slobodu, transfer u drugu kaznionicu i sl.) te *Naznačenje svezka* (stupac koji je ostavljen prazan).³³

O osječkom redarstvenom zatvoru, u kojem pritvor nije trajao dulje od dva tjedna,³⁴ nekoliko riječi napisalo je i uredništvo lista *Narodna obrana*, koje je u više navrata završilo iza rešetaka zbog objavljivanih nepoćudnih članaka.³⁵ „U nijednom zatvoru nije ugodno, inače ne bi bio zatvor, no naš redarstveni zatvor bez dvojbe nadvisuje sve zatvore, barem u Evropi, svojom *neugodnošću*. To su duplja, doduše ne podzemna, ali tako udubena u nutrinju zgrade, da se mnogo ne razlikuju od podzemnih, jer se slabo ondje osjeća dan od noći. (...) Manje inteligentni ljudi, ako nisu već zatvorom okorjeli, obično najteže snose osobito iz početka ovakav zatvor. Evo jučer se dogodio opet u zatvoru u gradskoj kući ovakav slučaj, da uhapšenik nije mogao podnieti – zatvor. Zove se M. Selanović, zatvoren je radi toga, što je nekog dječaka na ulici tukao. Jučer je već trebao izaći. Ali on taj čas nije mogao dočekati, već je pokidao na sebi sve odielo i košulju, tako da je ostao sasvim gol. Zbog toga mu je još zatvor produljen, ostat će u njemu preko božićnih blagdana. Kolika muka! Tri zatvorene ženske pravile su opet silnu halabuku u zatvoru i onda su izgarile sav zid od zatvora tako, da je u nutrinji sav crn“, stoji u tekstu objavljenom 1904. godine.³⁶

Vilma Vukelić u memoarima piše o osječkom zatvoru i pogubljenjima koja su se odvijala u ovom kompleksu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. „... *velike zvjerke*, o kojima su izvještavale novine, mogle su se vidjeti tek dvaput: onog

³² HDAOS, Kraljevski sudbeni stol, Uznicar, 1855. – 1941., HR-DAOS-123.10., knjiga 416, Popis stvari kod tamničara (1894. – 1899.).

³³ HDAOS, Kraljevski sudbeni stol, Uznicar, 1855. – 1941., HR-DAOS-123.10., knjiga 415, Dnevnik tamničara (1896. – 1902.).

³⁴ Dulje kazne odsluživane su, primjerice, u kaznionici u Lepoglavi, osnovanoj 1854. godine.

³⁵ U prve četiri godine izlaženja *Narodna obrana* zaplijenjena je gotovo pedeset puta. Izvor: *Narodna obrana*, 1902. – 1905.

³⁶ *Narodna obrana*, 23. prosinca 1904., godina III., broj 294, Osijek.

dana kad su osuđeni, i još jednom, u ranu zoru, kada su ih sprovodili u dvorište Županijske palače da bi ih ondje objesili. To čisto, popločeno dvorište odavalo je inače dojam prave idile. Mjestimično je rasla zelena tratina, a duž zidova širili se grmovi bazga i jorgovana koji bi se sproljeća osuli krupnim cvjetovima i zanosno mirisali. S njihovih grana pjevao je slavuj, ne mareći za ono što se tamo događa. Mi smo stanovali samo tri kuće dalje i zato sam svakodnevno prolazila pokraj tog dvorišta. Događalo bi se da bih povremeno provirivala kroz kapiju i na tratini ugledala sinoć podignuta vješala na kojima će nekoliko sati kasnije netko biti obješen...³⁷

2.2. Kriminal

Osječki dnevni tisak i, naravno, arhivska građa s kraja 19. i početka 20. stoljeća bogati su različitim navodima o kriminalnim radnjama u samom gradu i okolici. *Narodna obrana* je početkom svake godine donosila izvješće o broju privedenih, prognanih iz grada, itd., u proteklih dvanaest mjeseci. Prema podacima objavljenima u izdanju od 4. siječnja 1903. godine, u Osijeku je tijekom 1902. uhićena 1941 osoba, a iz grada je protjerano 625 ljudi.³⁸ U izvješću o broju prekršaja, *Narodna obrana* piše da je u Osijeku tijekom siječnja 1903. godine počinjen jedan slučaj javnog nasilja, četiri krivotvorenja novca, četiri krađe, trinaest prekršaja protiv javnog reda, trinaest protiv tjelesne sigurnosti, trideset osam protiv sigurnosti tuđeg vlasništva. Tu je još i niz prekršaja protiv redarstva.³⁹ Pet mjeseci kasnije, u lipnju, prema podacima objavljenima u *Narodnoj obrani*, navodi se kako je ilegalne radnje počinilo 680 osoba, odnosno 602 muškarca i 78 žena. Njih 97 je uhićeno, a 583 pušteno na slobodu. Rezimirajući se kako su prilike u gradu po pitanju sigurnosti povoljne.⁴⁰

Prema izvješću gradskog satništva, tijekom 1903. godine u Osijeku nije bilo niti jednog ubojstva, no zabilježeno je čak 2.766 slučajeva za koje *Narodna obrana* tvrdi da je riječ o „bezimenim zločinima za koje ne ima pravog zakona ni naredbe“.⁴¹ Što možemo na temelju ovih izvora zaključiti? Svakako bi nas jedan od zaključaka navodio i na mišljenje kako se, u svojoj tendenciji da obuhvati sve više aspekata društvene dinamike, zakon često znao naći u slijepoj ulici uslijed vlastite nemogućnosti prepoznavanja „zločina“. Isprva, delinkvenciju je bilo potrebno stvoriti a zatim i korigirati, odnosno kazniti, kao što smo već nekoliko puta i spomenuli. Teren su postavili statističari, sociolozi

³⁷ Vukelić, V., *Tragovi prošlosti*, 98-99.

³⁸ *Narodna obrana*, 1. siječnja 1903., II, 1.

³⁹ *Narodna obrana*, 15. veljače 1903., II, 37.

⁴⁰ *Narodna obrana*, 11. srpnja 1903., II, 156.

⁴¹ *Narodna obrana*, 26. siječnja 1904., III, 20.

i psiholozi, a nakon toga pridružila im se i policija kao fizičko utjelovljenje sveprisutnog zakona.⁴² Diskurzivne prakse postajale su sve brojnije u svojim manifestacijama s obzirom na autoritete, mjesto pojavljivanja i specifikacije, što je u konačnici rezultiralo i stvaranjem veze između zločinačkog i patološkog ponašanja. Najjednostavnije govoreći, stvoren je *kriminalni objekt*. Kriminalac kao takav, pojedinac koji je narušavao javni red i mir, drugima nanosio tjelesne ozljede, itd. Do početka 19. stoljeća takve bi persone, vrlo vjerojatno, bile ili izgnane iz zajednice ili pogubljene, no u žiži industrijske revolucije dobile su i svoje detaljno ispunjene formule s naporima što i kako postupati s njima u mreži zakonskih odredbi.

2.3. Ubojice i njihovi egzekutori

Iako se ne spominju u značajnijoj mjeri, poznati su nam određeni slučajevi ubojstava koji su, uglavnom, kažnjavani vješanjem. Prema pisanju *Vjesnika Županije virovitičke*, u Osijeku je u prvih devet mjeseci 1895. godine izrečeno pet smrtnih kazni. Sva navedena vješanja izvršio je „budimpeštanski krvnik“ Bali (u nekim tekstovima naveden kao „Baly“ ili „Balli“).⁴³ Dana 18. lipnja 1896. u Osijeku je pogubljen muškarac, Gliša Stojković, koji je osuđen na smrt zbog više teških zločina. Prema izvještaju, „zločinac je pjevajući i smijući se došao pod vješala, gdje ga je preuzeo budimpeštanski krvnik Bali. Kad je krvnik *kandidatu smrti* već pričvrstio bio konopac oko vrata, Stojković je još uvijek pjevao. Svećeničku je utjehu Stojković tvrdokorno odbio. Da li mu je ta bezbrižnost išla baš od srca – dvojimo.“ Nešto manje od mjesec dana kasnije, obješen je i 74-godišnji Ferencz Csonka.⁴⁴ Ipak, iste je godine povodom tisućite godišnjice ugarske države, od strane ugarsko-hrvatskog kralja Franje Josipa I., pomilovano 149 osuđenika, među kojima je bilo i 46 hrvatsko-slavonskih kažnjnika.⁴⁵

Vjesnik navodi i ove slučajeve: 8. ožujka 1897. obješen je bratoubojica Mato Abramović,⁴⁶ a u travnju su na smrt osuđena tri muškarca iz Tenje jer su seoskog pandura isjekli sjekirama na ulici, no njihova je smrtna kazna ubrzo preinačena u pet godina teške tamnice.⁴⁷ Godine 1899. trupla ubijenih počela su se sve češće pojavljivati na esekerskim pločnicima. U veljači je pronađen leš Ane Olajoš, zakopan u zemlju. Njezino tijelo bilo je u potpunosti golo te

⁴² Foucault, M., *Discipline & Punish*, 281.

⁴³ *Vjesnik Županije virovitičke*, ožujak - rujan 1895., IV. godina, Osijek.

⁴⁴ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. lipnja 1896., V, broj 12.

⁴⁵ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. lipnja 1896., V, 12.

⁴⁶ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. ožujka 1897., VI, 6.

⁴⁷ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. travnja 1897., VI, 8.

je ležala potrbuške. Ubojica je navodno bila Roza Komlossi, a u zločinu joj je vjerojatno pomagao i njezin ljubavnik.⁴⁸ Dana 7. svibnja u 3.30 sati u Aninoj ulici redarstvenik je pronašao truplo mladića, a ubrzo su na mjesto zločina došli i gradski kapetan Eugen vitez Gayer, liječnik dr. Franjo Gottschallk te nadzornik gradske redarstvene straže Antun Vučković. Ustanovljeno je da je riječ o brijačkom pomoćniku po imenu Mato Boda, koji je usmrćen u tučnjavi. Naime, uboden je u desnu ruku i grudi, što je rezultiralo smrću. Ispostavilo se da je ubojica 18-godišnji tekar Marko Lang, kod kojeg je pronađen krvavi nož. Optuženik nije zaniijekao zločin, već je rekao da je bila riječ o „pravednoj obrani“ u tučnjavi.⁴⁹ Josip Wagner iz Retfale u listopadu je ubio svoju ženu, zbog čega je dobio šest godina tamnice.⁵⁰ Početkom 1900. na smrt je osuđen Ivan Pete-Postás, i to zbog ubojstva. Prema iskazima prisutnih, prije izvršenja kazne veselo je zviždao i obilno večerao. Kada mu je uže stavljeno oko glave navodno je rekao: „Pazite na moj šešir, da mi ne bi pao s glave!“ To su mu ujedno bile i posljednje riječi.⁵¹ Krvnik Bali je do ožujka 1900. godine tijekom svoje osječke službe sudjelovao u 19 egzekucija, a njegov pomoćnik Gold svjedočio je čak 51 vješanju.⁵²

Narodna obrana također prenosi nekoliko priča o ubojstvima u Osijeku s početka 20. stoljeća. Četrdesettrogodišnji Ištvan Miština osuđen je na smrt jer je 28. lipnja 1905. u mađarskoj Retfali zadavio i opljačkao 74-godišnju Elizabetu Sabo. Naime, prisvojio si je 400-tinjak kruna. Nakon čitanja optužnice i pitanja osjeća li se krivim, prema pisanju *Narodne obrane* od 7. rujna 1905. (broj 207), odgovorio je: „Kriv sam, sve što u optužnici stoji od početka do konca odgovara istini“. Inače oženjen čovjek i otac dvoje djece, navodno se na suđenju ponašao „cinično do krajnosti“, a njegov humor „graničio je već na abnormalnost“. Dok je bio u zatvoru, svom sinu je napisao poruku: „Oprosti, dragi Joško, tvome ocu, jerbo će dvadeset godina ili štrangu dobiti.“⁵³

Nekoliko tjedana kasnije, iste novine donose nam izvještaj o novom ubojstvu u gradu. „Jučer poslie podne dogodilo se u krčmi Pfafovoj u Županijskoj ulici umorstvo. Ivan Fülöp rodnom iz Soslove, občina Erdut, živio je već dulje vremena sa Mihajlom Ferenzom u zavadi i svadji, što je ovaj potonji imao s njegovom ženom odnošaja i prietio mu se, da će ga ubiti. Jučer poslie podne se nadjoše obojica Pfafovoj krčmi, gdje se s istih razloga opet posvadiše. Fülöp mu je prigovarao, što mu ženu dira i rieč po rieč Ferenz uzme sa stola flašu i

⁴⁸ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. veljače 1899., VIII, 4.

⁴⁹ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. svibnja 1899., VIII, 10.

⁵⁰ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. prosinca 1899., VIII, 23.

⁵¹ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. ožujka 1900., IX, 6.

⁵² *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. ožujka 1900., IX, 6.

⁵³ *Narodna obrana*, 9. rujna 1905., IV, 208.

lupi Fülöpa po glavi. Ovaj skoči, zgrabi Ferenzov nož sa stola i rine mu u grlo tako, da je samo još na ulicu izašao i ovdje umro. Usmrćeni je pregledan po kot. liečniku dr. Mülleru, te je u mrtvačnicu prevezen. Ubojica je uhićen i u zatvor stavljen, gdje će imati prilike, da razmišlja o liepoj i krasnoj slobodi.“⁵⁴

2.4. *Seksualno zlostavljanje i obiteljsko nasilje*

Relativno brojni i učestali bili su slučajevi silovanja i nasilja nad ženama. *Vjesnik Županije virovitičke* u rujnu 1902. donosi sociološki zanimljiv tekst pod naslovom „Da li muž smije ženu tući?“, gdje stoji sljedeće: „Istukao muž ženu. Došao redar, pa ispitivao ženu o samoj zlostavi i o razlozima, zašto ju je muž izlemao. Žena mu odgovori: *A šta me pitate? To je bio moj muž, a on me ima pravo izlupati*. Proti ovomu nije se dakako moglo ništa dalje učiniti pa je žena ostavljena mužu na *daljnje uredovanje*.“⁵⁵

Fragmentarnim preletom kroz fond Gradskog poglavarstva u Osijeku i onovremeni dnevni tisak, pogledajmo što se u gradu događalo nekoliko godina prije objavljivanja gore istaknutog članka. Martin Bolkovac iz Gornjeg grada u listopadu 1889. godine uhićen je jer je „svoju suprugu tukao na sajmu što je kravu na prodaju dotjerala“,⁵⁶ dok je u ožujku 1894. stanoviti Leopold Bolman morao platiti pet forinti globe ili provesti jedan dan u zatvoru jer se „ušuljao u sobu služavke Kate Müller da ju upotriebe puteno“. ⁵⁷ Mjesec dana kasnije zabilježen je i pokušaj silovanja maloljetne osobe od strane 34-godišnjeg sluga.⁵⁸ Krajem ožujka 1900. jedan je dvadesetosmogodišnji muškarac proveo osam dana u osječkim ćelijama „radi što je napastovao djevojke“. ⁵⁹ U studenome 1902. 75-godišnji muškarac po imenu Ilija Holup silovao je 8-godišnju djevojčicu,⁶⁰ a u kolovožu 1903. uhićen je 64-godišnji sluga Janoš Karačoni zbog silovanja također 8-godišnjeg djeteta.⁶¹ U siječnju 1904. prijavljen je pokušaj silovanja 17-godišnje služavke Pauline Takser od strane 20-godišnjeg konobara Gjoke Lazića. Nekoliko dana poslije izvršena je prijava zbog obiteljskog nasilja jer je Stevo Gruić (30), strojar, optužen da je tukao

⁵⁴ *Narodna obrana*, 27. listopada 1905., IV, 249.

⁵⁵ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. rujna 1902., XI, 17.

⁵⁶ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1475, Prijave prekršaja, 1889. - 1892.

⁵⁷ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1476, Prijave prekršaja, 1892. - 1894.

⁵⁸ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1479, Uhapšenici – knjiga uhićenih osoba od 1897. godine.

⁵⁹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1377, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

⁶⁰ *Narodna obrana*, 26. studenoga 1902., I, 9.

⁶¹ *Narodna obrana*, 26. kolovoza 1903., II, 193.

ženu i kćer, izbacio ih iz kuće te im prijetio ubojstvom.⁶² U ožujku 1904. *Narodna obrana* piše: „Radi zločina oskrvnuća uhićen je jučer kućevlastnik I. Ferlić iz Ružine ulice, 73 godišnji starac, koje je počinio na šest godišnjoj djevojčici. Počinitelj priznaje svoj sramotni čin, te je predan drž. odvjetništvu.“⁶³ U svibnju je zabilježen još jedan slučaj silovanja malodobne djevojčice,⁶⁴ u lipnju je uhićen učitelj iz Donjeg grada „radi oskrvnuća svoje učenice“, za što je dobio kaznu od godinu i pol tamnice,⁶⁵ dok je u prosincu iste godine 19-godišnja nadničarka Barbara Helfrich prijavila vojnika Johana Richarda jer je trčao za njom „sa izvučenim bodom grozeć joj se da će ju probosti srazloga što ona neće više šnjim ljubavne odnošaje da vodi“.⁶⁶ U istom mjesecu uhićen je 70-godišnjak zbog silovanja 14-godišnjakinje.⁶⁷

U siječnju 1905. godine zabilježeno je silovanje 12-godišnje djevojčice, a policijski izvještaj navodi brojne pojedinosti samog čina s elementima medicinske ekspertize.⁶⁸ U obzir se uzima psihofizičko stanje žrtve, optuženih, itd., i cjelokupni slučaj donekle podsjeća na Foucaultovo referiranje na svojevrmeno znanstveno „seciranje“ slučaja silovanja jedne malodobne francuske seljanke iz 1867. godine.⁶⁹ I u jednom i u drugom slučaju pojedinci su na vrlo izravan i jasan način postavljeni kao predmeti znanstveno-medicinskog zanimanja.

Mjesec dana kasnije, *Narodna obrana* u članku „Zao suprug“ navodi slučaj nadničara Antuna W. koji je svoju ženu istukao i ubo nožem.⁷⁰ U srpnju iste godine ovaj list donosi tekst „Gadan zločin“. „Kako doznajemo, podnio je J. J. iz Osieka prijavu kod ovdješnjeg drž. odvjetništva protiv svoga tasta E. K. okrivljujući ga s grdnoga zločina. J. J. izkazao je kod drž. odvjetništva, da mu je supruga pripoviedala, da s njom njen otac već pet godina podržaje ljubavne odnošaje. Nadalje mu je kazivala, da misli, da sad njen otac podržaje ljubavne odnose s drugom si, 13 godišnjom kćerkom. Slika je te pokvarenosti još odvratnija, što za sve to znade prilježnica E. K.-a, tasta J. J.-a“, stoji u

⁶² HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1381, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, godina 1904.

⁶³ *Narodna obrana*, 29. ožujka 1904., III, 73.

⁶⁴ *Narodna obrana*, 10. svibnja 1904., III, 108.

⁶⁵ *Narodna obrana*, 24. lipnja 1904., III, 144.

⁶⁶ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1386, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, godina 1904.

⁶⁷ *Narodna obrana*, 10. prosinca 1904., III, 283.

⁶⁸ HDAOS, Kraljevski sudbeni stol, Krivični predmeti - I, 1900. – 1929., HR-DAOS-123.7.11., kutija 1846, godina 1905.

⁶⁹ Foucault, M., *Istorija seksualnosti*, 33.

⁷⁰ *Narodna obrana*, 15. veljače 1905., IV, 37.

tekstu.⁷¹ U rujnu 1905. zabilježeno je nekoliko slučajeva obiteljskog nasilja. Prema opisu jednog događaja, muškarac je, ne mogavši podnijeti da ga je žena napustila, „uzeo čekić i došav k ženi počeo ju tući čekićem po glavi, a onda ju bacio u grabu i ondje ju tukao sve dotle, dok se žena nije onesviestila. Sva oblivena krvlju, zgnječenih prsa i razbite glave, iz koje je mjestimice mozak virio, prevežena je žena u bolnicu, dok se je muž sam prijavio redarstvu, te je radi zločina pokušaja umorstva predan državnom odvjetništvu.“⁷² Tih dana jedan je čovjek zbog neuzvraćene ljubavi odrezao nos djevojci.⁷³

2.5. Tučnjave i nasilni redarstvenici

Da Osijeku nije manjkalo po nasilju i ilegalnim radnjama gradskoj javnosti poznatih lica, svjedoče nam i arhivski spisi, kao i novinski tekstovi koji u nekoliko navrata navode mladića „hrdave čudi“ po imenu Vlajko Kosić. U prosincu 1902. godine, *Narodna obrana* objavljuje kraći članak u kojem se navodi kako je Kosić u gostionici *K bielom krstu* pokušao opljačkati jednog pijanog stranca. „Mladi Kosić polako se približio strancu, pa mu od same zahvale skinuo lanac i sat i vrgao u svoj žep. Je li stranac to vidio i za to mario, ne znamo; nu gostioničar, koji je Kosićev manevar spazio, zapovjedio mu, da taj sat vrati strancu, što je vrlo nerado i učinio, nu stranca ostavio nije“, stoji u tekstu.⁷⁴ U veljači 1903. isti list u tekstu pod naslovom „Nepopravljivi“ ponovno piše o Kosiću, koji je ovog puta napao goste u jednoj gostionici u Donjem gradu te je istom prigodom izjavio „da već odavna snuje ubiti nekoliko policajca i gospode“. Autor novinskog članka završava tekst ovom rečenicom: „Za čudo, da nema nedjelje kad ne provocira sablazni, a opet mu se toli slabo nastoji na rep stati.“⁷⁵ Nekoliko tjedana poslije izlazi novi tekst o Kosićevom incidentu, gdje stoji kako je ovaj po izlasku iz zatvora u nekoj krčmi nožem izbo svog, kako ga novine nazivaju, „debelog prijatelja“ Đuricu Lozankovića, koji je brzo prenesen u bolnicu.⁷⁶ Dva dana kasnije ponovno tekst o Vlajku Kosiću i njegovom, očito oporavljenom, prijatelju Đuri Lozankoviću. Naime, dvojica su, nakon što su se pomirili, upali u jednu krčmu i ukrali devet boca piva, četiri boce vina, kilogram masti i kruh. Ubrzo su uhićeni.⁷⁷ U jednom od tekstova o Kosiću, napisanom tek nekoliko dana nakon spomenute pljačke, piše da je ovaj s nekoliko prijatelja napravio strašilo od slame koje su objesili

⁷¹ *Narodna obrana*, 28. srpnja 1905., IV, 198.

⁷² *Narodna obrana*, 4. rujna 1905., IV, 204.

⁷³ *Narodna obrana*, 11. rujna 1905., IV, 209.

⁷⁴ *Narodna obrana*, 25. prosinca 1902., I, 33.

⁷⁵ *Narodna obrana*, 4. veljače 1903., II, 27.

⁷⁶ *Narodna obrana*, 25. veljače 1903., II, 45.

⁷⁷ *Narodna obrana*, 27. veljače 1903., II, 47.

ispred kuće nekog čovjeka, što je u konačnici opisano kao „objestna šala“.⁷⁸ Početkom prosinca 1904. godine Kosić je s još jednim čovjekom upao u krčmu Boška Daskalovića u Donjem gradu, pritom tražeći vlasnika. U krčmi je bila samo vlasnikova supruga, na što su dvojica rekli: „Boga mu njegova, gdje je Boško? Došli smo da njega ubijemo a tebi crijeva izvadimo“. Na kraju su, budući da Boško Daskalović nije bio tamo, otišli u nepoznatom smjeru.⁷⁹ Do 1905. godine, ovo je bilo jedno od posljednjih Kosićevih spominjanja. Njegovi konstantni ispadi, pljačke, pokušaji ubojstva i krađe donekle nam govore koliko su osječke institucije bile (ne)sposobne „korigirati“ ponašanje devijantnih pojedinaca kroz ustanovljene represivne mjere. Ipak, što je naposljetku bilo s Kosićem, nije mi, barem za sada, poznato.

Vlajko Kosić svakako je svojevremeno glasio za jednog od najpoznatijih osječkih huligana, no nije bio jedini. Stanoviti je Turković, „neobuzdani mladić“ i „rabijatan čovjek“, kako su ga novine etiketirale, u prosincu 1902. godine izazvao veliku pomutnju u jednoj donjogradskoj gostionici uništavajući prozore i nasrćući na ostale goste. Novinar *Narodne obrane* u očaju zaključuje svoj izvještaj o ovom događaju: „Ta valjda je i njemu (Turkoviću, nap. a.) netko dorasao?“⁸⁰ Isto tako, u ljeto 1905. na Žitnom trgu izbila je tučnjava lokalnih trgovaca,⁸¹ a nekoliko dana kasnije, 26. srpnja, došlo je do masovne tučnjave radnika u jednom osječkom bludilištu.⁸²

Po nasilničkim ispadima svakako su bili poznati i osječki redarstvenici. Povjesničar i dugogodišnji ravnatelj Državnog arhiva u Osijeku, Stjepan Sršan, piše kako je za vršenje redarstvene službe u Osijeku 1809. godine osnovan posebno uniformiran oružani građanski odjel pod imenom „Gradska redarstvena straža“. Straža se brinula za javni red i mir, poredak, te javnu sigurnost, a asistirala je i kod sprovođenja zakonskih odredbi. Bila je neposredno podređena gradskom kapetanu, a ovaj gradonačelniku. Gradsko redarstvo činili su gradski kapetan, narednici i određeni broj stražara. O njihovim primanjima, službi, imenovanju, dnevnom redu i primanju u službu postojao je poseban Statut za gradsku stražu. Spomenimo i da je Gradsko redarstvo imalo i, dakako, posebnu uniformu, te da su njegovi službenici uživali istu zakonsku zaštitu kao i vojnici.⁸³ Ovi „čuvari“ javnog reda i mira u jednom od

⁷⁸ *Narodna obrana*, 5. ožujka 1903., II, 52.

⁷⁹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1386, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, godina 1904.

⁸⁰ *Narodna obrana*, 23. prosinca 1902., I, 31.

⁸¹ *Narodna obrana*, 20. srpnja 1905., IV, 166.

⁸² *Narodna obrana*, 26. srpnja 1905., IV, 171.

⁸³ Sršan, Stjepan (pripremio), *Inventar arhivske građe gradskog poglavarstva u Osijeku* (Osijek, 1989), 48-49.

svojih pijanih noćnih pohoda porazbijali su prozore i ograde na nekoliko kuća u Donjem gradu u veljači 1903., na što im se nitko od prestravljenih građana nije suprotstavio.⁸⁴ U tekstu „Surovost policije“ u studenome iste godine, novinar *Narodne obrane* piše o redarstvenicima kao „skroz nenaobraženim ljudima koji samo uživaju kad se mogu svojim surovim ponašanjem iztaknuti nad kakovim pijancem ili ludom“. Članak spominje incident koji se dogodio tih dana oko podne kod Rokove crkve u Dugoj ulici, kada je osam redarstvenika navodno pretuklo jednog epileptičara te su ga polugolog vukli po zemlji. Autor tekst završava opomenom: „Upozorujem grad. satništvo, da svoje ljude poduči u najelementarnijim pravilima čovječnosti“. Idući dan gradsko satništvo objavilo je demantij u kojem je epileptičar Kauschitz opisan kao izgređnik koji je počinio određenu materijalnu štetu te pojedincima nanio teže tjelesne ozljede, zbog čega je morao biti prisilno priveden.⁸⁵ Nešto manje od godinu dana poslije, *Narodna obrana* „okreće ploču“ i objavljuje članak u kojem se traži povećanje plaća osječkim redarstvenicima. „U interesu je sigurnosti građana i pravog reda, da se redarima poveća ova jadna plaćica, jer koliko puta dolaze oni u slučaj, da ih podmite razni ljudi? Kako se može zahtijevati od kukavno plaćenog stvora u svim slučajevima upravo uzorno ponašanje?“, pita se autor teksta.⁸⁶ Nekoliko tjedana kasnije, prijavljen je novi slučaj policijskog nasilja. Juliana Sieber, četrdesetogodišnja bludničarka, rodом iz Vukovara, a s prebivalištem u Donjem gradu, izjavila je da su 1. studenoga oko 20 sati u njezino bludilište došli vojnici „te su se izgređno ponašali time što su sve goste iztjerali a desetenik Osvald da je napokon svoju sablju izvukao i sa istom dvaput sjekomice po glasoviru udario te mu čojani zeleni pokrivač i zaklopac glasovira na dva mjesta prosjekao“, čime je nanio stanovitu štetu navedenoj javnoj kući.⁸⁷

3. „Siva zona“ prostitucije i „odgoj u birtijama“

U 19. stoljeću prostitucija postaje pravi sociološki fenomen – prostitutke se evidentiraju, medicinski nadgledaju, njihova djelatnost se zakonski regulira, a intelektualci stvaraju vlastite sudove o istoj. Bracebridge Hemyng (1841. – 1901.), viktorijanski romanopisac, u tekstu „Prostitucija u Londonu“ (1862.) izdvaja nekoliko razloga koji su, prema njegovom mišljenju, uzrok relativno raširenoj prostituciji u Engleskoj sredinom 19. stoljeća. Hemyng piše da su to, prije svega, niska primanja, nedovoljna za normalan život. Zatim nastavlja

⁸⁴ *Narodna obrana*, 19. veljače 1903., II, 40.

⁸⁵ *Narodna obrana*, 17. studenoga 1903., II, 263.

⁸⁶ *Narodna obrana*, 5. listopada 1904., III, 228.

⁸⁷ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1386, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, godina 1904.

s tvrdnjom da su mnoge djevojke lakoumne i povodljive, te da izazovnom odjećom nastoje privući pozornost muškaraca. Nakon toga njegove tvrdnje postaju nešto zanimljivije. Hemyng vjeruje da žene stupaju u prostituciju i zbog „sjedilačkih poslova i želje za tjelovježbom“, a nerijetko ih na takvo što potaknu i „jeftine knjige nemoralnih sklonosti“. Popis završava mišlju kako su mnoge prostitutke zapravo imale nesretno djetinjstvo te da većina nije vidjela bolju alternativu za sebe.⁸⁸ Američki povjesničar Herbert Asbury u svojoj knjizi *The Gangs of New York* iznosi podatak da je u New Yorku 1866. godine bilo oko 3.300 prostitutki, prisutnih u 621 kući i 99 hotela. Njujorške prostitutke bile su poznate pod nekoliko imena, poput *night-walkers* (noćne šetačice) i *street-walkers* (ulične šetačice).⁸⁹ Prema Foucaultu, prostitucija se s vremenom pokazala kao „korisna delinkvencija“; redarstveni organi redovito su provjeravali zdravstveno stanje bludnica i situaciju u javnim kućama, a načelno moralizatorski postavljena država bila je fiskalni agent koji je od trgovine seksom ubirao porez.⁹⁰

Javne kuće, ili bordeli, u Habsburškoj Monarhiji osnivaju se uz dopuštenje nadležnih autoriteta – gradskih očeva i plemstva – s obzirom na to da su kroz oporezivanje predstavljali unosan izvor prihoda. Tako su, mogli bismo ustvrditi, vlasti na bludilišta gledale, prije svega, kao na bitan privredni čimbenik određene zajednice. Ipak, širenje sifilisa tijekom 16. stoljeća dovelo je do zatvaranje brojnih bordela, a s vladavinom carice Marije Terezije na snagu stupaju zakoni s namjerom efikasnije državne kontrole prostitucije. Prema zakonu iz 1768. godine (*Constitutio Criminalis Theresiana*), svaka prostitutka koja bi opljačkala svog klijenta ili ga zarazila sifilisom bila bi obrijana na čelavo, namazana katranom i bičevana pred crkvom. U terezijanskoj Monarhiji zabilježeni su i slučajevi deportacije te privođenja bludnica u svrhu prisilnih medicinskih ispitivanja ili liječenja. Sve intenzivnije uplitanje države u pitanje prostitucije započinje sredinom 19. stoljeća, i rezultat je kompromisa između dviju sukobljenih strana; one koja je zagovarala zabranu i kriminalizaciju „najstarijeg zanata na svijetu“ te one koja se protivila takvim idejama i zalagala za primjerenu regulaciju. U konačnici, može se reći kako je Monarhija preko policijskih službenika „tolerirala“ i „registrirala“ prostitutke s posebnim obzirom prema javnoj higijeni i problemu širenja raznih bolesti. Od 1873. godine u Cislajtanijskoj, austrijskom dijelu Monarhije, prostitutkama se počinju dijeliti prve zdravstvene knjižice (*Gesundheitsbücher*), putem kojih se bludnice evidentiraju. Dvadesetak godina kasnije, od 1894., ove knjižice sadržavaju i fotografije vlasnica dokumenata, koje su obavezne dva puta tjedno odlaziti

⁸⁸ Hope Ditmore, Melissa (urednica), *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work*, Volumes 1 & 2 (Westport, 2006), 567.

⁸⁹ Asbury, Herbert, *The Gangs of New York* (New York, 1998), 161.

⁹⁰ Foucault, M., *Discipline & Punish*, 279-280.

na liječničke preglede. One prostitutke koje nisu izvršavale te obaveze bile su novčano kažnjene, a u slučaju obolijevanja odvođene su na liječenje. U strahu od bolnih terapija, ali i osude javnosti, mnoge se žene nisu prijavile i registrirale kao prostitutke, tako da, nažalost, ne možemo sa sigurnošću utvrditi njihov broj na određenom mjestu u datom vremenskom razdoblju. Registri bludnica sadržavali su podatke o obiteljskim prilikama prostitutke, a ondje su se nalazili i roditeljski pristanci, ukoliko su djevojke bile maloljetne. Uzgred rečeno, u početku su maloljetnicima smatrani svi mladi od 14 godina, zatim od 1900. mladi od 16, te naposljetku, od 1911. mladi od 18 godina. Također, žene u braku trebale su dopuštenja svojih muževa ako su se željele baviti prostitucijom.⁹¹

Sa širenjem pismenosti, tiskaju se i upute u obliku brošura o pravilnom održavanju higijene i prepoznavanju spolnih bolesti, namijenjene prvenstveno prostitutkama. U mađarskom dijelu Monarhije, 1867. godine isprva se ozakonjuju javne kuće u Pešti, a 1885. na snagu stupa budimpeštanski *Statut o bordelima*. Počevši s 1900. godinom, u oba dijela Monarhije priznaju se i javni bordeli, kao i privatna, odnosno „diskretna“ bludilišta, raširena u sveučilišnim gradovima te gradovima s vojarnama, koji su bilježili najveću stopu prostitucije. Osim toga, poznat nam je fenomen prostitutki, starih uglavnom između 14 i 18 godina, koje su iz sebi svojstvenih razloga radile „na pola radnog vremena“, budući da su uz prostituiranje imale još jedan, „pristojan“ posao. Važno je za napomenuti da su sve neregistrirane, anonimne prostitutke nakon uspješno provedenih racija privođene i pred zakonom tretirane kao skitnice ili prosjaci. U Ugarskoj su mnoge hotelske djelatnice, prije svega sluškinje, radile i kao prostitutke te su od 1893. kao takve i legalno prepoznate. Zabilježeni su i brojni slučajevi sluškinja i novopridošlih djevojaka sa sela koje su spletom okolnosti završile u prostituciji. Iako su registrirane prostitutke bile prostorno ograničene i nisu se tako lako mogle kretati iz grada u grad, neke su u prosjeku imale i dvadesetak klijenata dnevno, što je značilo i veliku zaradu, ali i još veću mogućnost širenja zaraznih bolesti. Gradski redari udaljavali su prostitutke od škola i crkava, branili su im da se kreću gradskim trgovima i šetalištima, a nisu smjele pohoditi ni javna okupljanja poput plesova. Njihova odjeća morala je biti primjerena, a sobe u koje su dovodile klijente zaklonjene i udaljene od pločnika i kolnika. Nije potrebno naročito isticati kako su zabilježeni i slučajevi „bijelog roblja“, odnosno trgovine ljudima, što je vlastima predstavljalo konstantan problem.⁹²

S obzirom na kulturološko-etnički pluralizam Austro-Ugarske Monarhije, regulacija prostitucije regionalno je varirala i na drugačije se načine manifestirala. Isto tako, Austro-Ugarska je s jedne strane preuzela određene mo-

⁹¹ *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work*, 194-200.

⁹² *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work*, 194-200.

dele francuskih mislilaca, poput ideja medicinaru Alexandrea Jean-Baptista Parent-Duchâteleta (1790. – 1835.), koji je velike nade polagao u državni intervencionizam, no s druge strane, čitav je kontekst dvojne monarhije zadržao stanovite specifičnosti u odnosu na ostatak Europe, s obzirom na rimokatoličke, patrijarhalne i birokratske nasade sporo industrijalizirane i slabo urbanizirane zemlje. Akademsko-medicinske diskusije o prostituciji zahuktavale su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća, te su postavljana brojna pitanja: *Je li prostitucija društveno uvjetovana?*, *Odražava li prostitucija moralnu degeneraciju?* i *Je li to „nužno zlo“ potrebno prije svega neoženjenim muškarcima?*⁹³

3.1. Osječke bludnice

U Hrvatskoj i Slavoniji pitanje prostitucije bilo je regulirano Kaznenim zakonom iz 1852. godine. Prema ovom zakonu, nadziranje prostitucije prepušteno je lokalnom redarstvu.⁹⁴ U nakani njezine što jasnije regulacije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, sjednice osječkog Gradskog poglavarstva ovaj su problem po potrebi razmatrale kao jednu od točaka dnevnog reda. *Popis bludnica* iz 1886. godine sadrži listu s imenima devet osječkih bludilišta, u kojima je radilo oko 120 registriranih prostitutki. Navode se redom sljedeća bludilišta: „Crvena lampa“, „Kod Toše“ („Zum Toscho“), „Vienac“, „Kod crvene čizme“, „Kod zelene lampe“, „Kod zelenog drveta“, „Kod bijele patke“, „Kod Lederera“ te „Kod Jelenića“. Prostitutke su u vrijeme sastavljanja popisa imale između 17 i 28 godina, a sam registar sadržavao je podatke kao što su ime i prezime bludnice, njihova starost, rodno mjesto, dan dolaska u bludilište, kratka evidencija liječničkih pregleda te nadnevak eventualnih putovanja, odnosno napuštanja grada.⁹⁵ Prema zapisniku Grada od 8. lipnja 1887. godine, predložena je osnova statuta o nadziranju prostitucije u Osijeku.⁹⁶ Dostupan nam je i popis bludnica za razdoblje od 1892. do 1894. godine, no riječ je o prilično konfuznoj evidenciji s mnoštvom križanih, brisanih i naknadno dopisivanih podataka. Prema upisima, tada je na liječničkim pregledima bilo oko 85 osječkih prostitutki, a kod njih oko 55 ustanovljena je neka bolest, uglavnom sifilis.⁹⁷

Prema *Pravilniku o uređenju i nadziranju prostitucije u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku* iz 1896. utvrđuje se pojam „bludnice“ („svaka ženska koja svojim tijelom za novac bludni život tjera“) i postupak njezine registracije te uvođenje u registar (formulari zahtijevaju podatke kao što su ime i

⁹³ *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work*, 194-200.

⁹⁴ Zorko, Tomislav, „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* XXXVIII/1 (2006).

⁹⁵ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1471, Popis bludnica, godina 1886.

⁹⁶ Sršan, Stjepan (urednik), *Zapisnici Grada Osijeka 1887.–1895.* (Osijek, 2007), 40.

⁹⁷ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1472, Popis bludnica, 1892. - 1894.

prezime bludnice, nadimak, godina i dan rođenja, bračno stanje, rodno mjesto, dosadašnje zanimanje, adresa itd.). Kako bi se maloljetne osobe mogle baviti prostitucijom, bila je potrebna potvrda njihovih roditelja ili skrbnika, a određeno je i mjesto stanovanja prostitutki. Prema članku 10, „bludilišta smješćaju se u ulice po gradskom poglavarstvu opredjeljene. Privatno stanovanje bludnicah dozvoljuje gradski kapetan, ali ne može dozvoliti u blizini crkva, bogomoljah, učionah i javnih uredah“. U daljnjim člancima navodi se kako na bludilištima moraju cijelu noć gorjeti svjetiljke, te da zastori na javnim kućama uvijek moraju biti spušteni, osim kada se prostorije čiste, a bludnice ne smiju slobodno gledati kroz prozor. U bludilištima su zabranjeni i glasna glazba i ples te točenje alkoholnih pića, dok su dozvoljeni samo čaj, kava i gazirana voda. „Bludilišta mogu biti otvorena od 1. travnja do 30. rujna od 8 sati u večer do 4 sata u jutro, a od 1. listopada do 31. ožujka do 7 sati u večer do 5 sati u jutro. (...) U svakoj sobi bludilišta i u stanu bludnice mora biti čista sprema za pranje, vrč sa čistom vodom, čist ručnik, te za bludnice irigator.“ Vlasnik bludilišta mogla je biti samo žena, a u jednom bludilištu nije smjelo biti manje od tri niti više od petnaest bludnica. Prostitutke je svaki dan pregledavala vlasnica kuće, a liječnik svaki treći dan, odnosno dva puta tjedno. „Noćno skitanje, i izkazivanje javne sablazni, mamljenje posjetnikah, bezobrazno i nepristojno ponašanje na ulicah i u javnih lokalih, te vozanje u otvorenih kolih po gradu zabranjuje se bludnicam najstrožije.“⁹⁸

Prostitutke koje se nisu pridržavale aktualnih zakonskih normi bile su privođene u zatvor ili kažnjavane novčanom globom. Godine 1893. Anica Berica, tridesetšestogodišnja služavka, dobila je četiri dana zatvora i „izgon na uvijek“ iz grada jer se „klatarila preko tri nedelje u gradu bez putne izprave“.⁹⁹ U travnju iste godine dvadesetdvogodišnja Marija Pavošević završila je u pritvoru jer je „sablazan počinila time što je (...) na šetajuće pučanstvo po korzu u Županij-skoj ulici bezobrazne riječi vikala i prolazeće sebi zvala“. Služavka Anna Tigler u srpnju je provela dan u zatvoru „što sa vojnicima tjera bludni život u vojarni“. U ožujku 1894. bludnica Eva Šilac „otpravljenja“ je u Đakovo jer nije vršila potrebne liječničke preglede.¹⁰⁰ Početkom listopada 1898. godine privedena je dvadesetšestogodišnja Dragica Hodniković jer je pobjegla iz bludilišta,¹⁰¹ dok je nešto manje od dvije godine kasnije, 2. siječnja 1900., udana i nepismena dvadesettrogodišnja Marijica Lasića uhićena zbog besposlenog skitanja i „tje-

⁹⁸ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, Registraturna oznaka 619, Pravilnik o uredjenju i nadziranju prostitucije u sl. i kr. gradu Osieku, 1896. Pogledati i rad Maria Keve „Pravilnik za bludilišta u gradu Brodu na Savi“, *Scrinia Slavonica* 4 (2004), 530-542.

⁹⁹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1476, Prijave prekršaja, 1892. - 1894.

¹⁰⁰ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1476, Prijave prekršaja, 1892. - 1894.

¹⁰¹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1479, Uhapšenici – knjiga uhićenih osoba od 1897. godine.

ranja bludnog života“.¹⁰² U travnju je dvadesetčetverogodišnja Stana Pavošević privedena zbog „bludnog klatarenja u gornjem gradu“, a tih je dana uhićena i sedamnaestogodišnja Marija Müller zbog „bludnog obćenja s vojnicima“.¹⁰³ Neke djevojke uhićene su i jer su napustile bludilišta bez dozvole, poput dvadestdvogodišnje Terezije 25. lipnja 1900. godine.¹⁰⁴ Dana 6. studenoga 1900. godine, u 7 sati ujutro, osamnaestogodišnja sluškinja Franziska Bayer privedena je „što je u generalovu stanu sa momcima u štali spavala“. Istog je dana, u 17 sati, uhićena i Karolina Furek zbog „vođenja bludnog života“.¹⁰⁵ Kurioziteta radi, spomenimo i da je 5. siječnja 1904. podnesena prijava protiv 33-godišnjeg Joce Bogdanovića, a razlog je bio „supruge zapostavljanje radi bludnice“. U prijavi piše da Joco „već preko 6 nedjelja zalazi i noćiva u bludilištu Juliane Sieber u doljnjemu gradu kod Rosze Popić, 19. god. st. neudate, bludnice, rodom iz Raba u Ugarskoj, te da je tamo za ovih 6 nedjelja već zalumpovao 720 kruna i kad ona (njegova žena, Estera Bogdanović, nap. a.) po njega dodje da ju on tuče i zlostavlja i kad kući dodje da ju od sebe izgoni. Prijaviteljica moli da se njemu takav postupak zabrani a i istoj bludnici da se zabrani njega zamamljivanje“.¹⁰⁶ *Narodna obrana* od 7. srpnja 1904. u rubrici „Redarstvene vijesti“ piše da su „noćas uhićene po raznim krčmama četiri djevojke koje su tjerale bludni obrt. Neke su od njih i okrale ljude, koji su se s njima zabavljali. Uhićen je s njima i njihov *sramotni dobavljač*. Sve su predane u bolnicu, a neke izgnane iz Osieka“.¹⁰⁷ Godinu dana kasnije osječke novine pišu o skupini prostitutki koje su, „po svom zanimanju objestne i razkalašene“, polugole pobjegle iz bolnice i takve „napastovale prolazeće mužkarce, osobito častnike upravo na gadan način“. „Mi znamo, da taj propali ženski svijet za drugo i nije“, pišu novinu, te predlažu da se „tu objestnu čeljad pod stroži nadzor stavi“.¹⁰⁸ U najkraćim crtama, obrisi društvenog odnosa prema prostituciji bili su otprilike ovakvi – djelatnost je bilo potrebno moralno osuditi („sramotno“, „raskalašeno“, itd.), redarstveno i medicinski nadzirati, ali i porezno iskoristiti.

3.2. *Opasnosti alkohola i neposlušna mladež*

Krčme, birtije i gostionice bile su omiljena mjesta okupljanja radnika, služinčadi i mnogih drugih Osječana, mladih i starih, imućnih i siromašnih.

¹⁰² HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1377, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁰³ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1377, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁰⁴ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1378, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁰⁵ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1379, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁰⁶ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1381, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, 1904.

¹⁰⁷ *Narodna obrana*, 7. srpnja 1904., III, 154.

¹⁰⁸ *Narodna obrana*, 13. srpnja 1905., IV, 160.

Na ovim lokacijama, važnim čvorištima društvenog života onovremenog Osijeka, stvarala su se prijateljstva, dogovarali poslovi, prepričavali aktualni događaji, a u užarenoj atmosferi izbijale su i svađe i fizički obračuni, ponekad i sa smrtnim posljedicama. Osim javnog moraliziranja o štetnosti alkohola, vladajuće strukture smatrale su da su mjesta koja služe alkohol štetna po državni poredak te da loše utječu na mlade ljude.¹⁰⁹ U tom smislu, Osijek ni po čemu nije bio izuzetak jer je slično bilo i u Italiji, Engleskoj i drugim europskim zemljama krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Iz tog razloga, bilo je potrebno što jasnije regulirati ovaj problem – odrediti gdje se i što se smije konzumirati te kako ubirati pristojbu od prodaje pića u gradu.

U Osijeku je tijekom 1890-ih godina definiran dozvoljeni broj ugostiteljskih objekata i on je iznosio sto takvih obrta. Zakon nije dozvoljavao više od šest svratišta, šezdeset gostionica, deset pivovara, dvanaest kavana i dvanaest „kavotočjah“.¹¹⁰ Gostionice su, naime, davale poseban pečat ulicama i gradskim četvrtima u kojima su se nalazile. Primjerice, današnja Dubrovačka ulica nekoć se zvala Kokotova ulica po gostionici *Kod crvenog kokota*, dok je Ružina ulica ime dobila po gostionici *Tri ruže* koja se ondje nalazila.¹¹¹ Čini se da je u pojedinim slučajevima uistinu najjednostavnije pratiti genezu imena neke osječke ulice s obzirom na otvaranje i zatvaranje birtija. O kulturološko-društvenom značaju ovakvih okupljališta, s naglaskom na kavane, Ines Sabotić piše sljedeće: „Stoga se pojava kavane u XVIII. stoljeću obično tumači kao znak napretka, kao pobjeda civilizacije nad barbarstvom. U XIX. stoljeću krčme postoje i dalje, kavane se demokratiziraju, odnosno postaju građanska okupljališta, što je pojava zajednička svim europskim gradovima, dakle i srednjoeuropskim.“¹¹²

Krajem 1896. *Vjesnik Županije virovitičke* sa zabrinutošću piše o osječkim krčmama i problemu „predusretanja raskalašenosti mladeži“. „Mladež se po nedjeljama i blagdanima i u oči ovih dana sastaje najradje pred krčmama i u krčmama, a medju njom ima ne samo opetovničara, već mjestimice i na polaz svagdanje škole obvezne djece. Pred krčmama se halabuči, pleše i nateže na sve moguće mrske i nepristojne načine, a kad se počme mrak hvatati, onda zalaze mnogi u krčmu, da nastave svoje nevaljane i neslane zabave, dočim se ostali (ponajviše dječurlija) do kasne noći po mestu skiću i klatare, vrište, fučkaju, uliču, lupaju po plotovima, tarabama i prozorima tako, da umorno i

¹⁰⁹ *Povijest. Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.–1871.)*, knjiga 14 (Zagreb, 2008), 343.

¹¹⁰ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1469, Popisi svratišta, kavana i gostiona, godina 1899.

¹¹¹ Živaković-Kerže, Zlata, *Svaštice iz staroga Osijeka* (Osijek, 1997), 39.

¹¹² Sabotić, Ines, *Stare zagrebačke kavane i krčme: S kraja 19. i početka 20. stoljeća* (Zagreb, 2007), 11.

miroljubivo žiteljstvo često ni usnuti nemože. Ova žalibože opravdana tužba s toli mjerodavne i uvažene strane nameće svakomu rodoljubu dužnost, da mozga o sredstvima, kako bi se tim nemilim prizorima na put stalo, te zaustavio *moralni i tjelesni nazadak naroda*.¹¹³ Naposljetku se predlažu češće redarstvene patrole noću i eventualna zabrana plesnih zabava u krčmama.

Osam godina kasnije, *Narodna obrana* nastavlja u sličnom didaktičko-pedagoškom tonu, pišući kako birtije na mlade Osječane i sam grad mogu imati „štetne i trajne posljedice“. „Ima u Osijeku krčmi, u koje se jate radnici sa celom obitelji, da se po nedjeljama i svecima odmore i zabave. Kad bi te zabave trajale u večer do *pozdravljenja* hajde de, ali se one produljuju i u kasnu noć, a oko napitih roditelja poskakuju sitna djeca, koja plačuć, a koja bogme od rakije ijujuć, dok ih i snaga rakije i umor ne uspavaju. Kad podju naderani roditelji doma, valja djecu probuditi, a onda nastaje vika i plač, da se celo susjedstvo podigne. Nu ima i takovih krčmi, u kojima se snadje služinčad obojeg spola, pa se uz obilje vina i piva podaje upravo neobuzdanoj razkalašenosti. Pa da je to sve. Sad, kad je obuka u školama prestala, dovodi ta služinčad svoju braću i sestre u iste krčme, da budu svjedoci njezine objesti. Kako se u te učeće mladeži budi fantazija, tako sve doživljele slike lako preživa i skriva u srcu. Što će od te mladeži biti? Valjalo bi dakle našem redarstvu bolje pripaziti na te lokale, osobito na one u Širokoj ulici u doljnjem, i u Županijskoj u gornjem gradu, a dozvolu za noćnu igranku podieliti samo onom krčmaru, koji će se obvezati, da u svoj lokal ne će pripustiti ni djece, ni učeće mladeži.“¹¹⁴ Pitanju noćnih provoda mladih ljudi, u kontekstu onovremenog grada Zagreba, pozornost posvećuje i Iskra Iveljić u svojoj knjizi *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. „Adolescenti su prkosili zabranama još vještije i tvrdokornije nego djeca. Najčešće se oslanjajući na *usmenu predaju* vršnjaka, nalazili su putove do opskurnih gostionica, krčmi i javnih kuća, gdje su mogli verbalizirati pa i prakticirati svoje seksualne želje.“¹¹⁵

Noćni život i ponašanje mladih Osječana mnogima su, očito, bili trn u oku. No, osim toga, problem su predstavljale i sluškinje i sluge željni provoda i zabave. U članku „Skitanje služinčadi“ *Narodna obrana* podsjeća na zakonske odredbe prema kojima je „služinčad član kućanstva, te se valja da podvrgne kućevnom redu i imade se ćudoredno, čedno i pošteno i pristojno ponašati, te ne smije bez dozvole gospodara odilaziti od kuće, primiti pohodu i dati nepoznatim osobama bez dozvole gospodara noćište“. O tadašnjoj situaciji u Osijeku piše: „Pošto je u gradu mah preotelo, da se služinčad noću po

¹¹³ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. prosinca 1896., V, 24.

¹¹⁴ *Narodna obrana*, 8. srpnja 1904., III, 155.

¹¹⁵ Iveljić, Iskra, *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb, 2007), 318.

ulicama skiće, da po kapijama stoji, ima gradsko redarstvo uputu, da svako služinče, koje u vrieme od 1. svibnja do 30. rujna iza 10 sati, a u vremenu od 1. listopada do 30. travnja iza 9 sati noću na ulici pred kućnim vratima zateče, uhiti i u pritvor stavi“. Preporuka je nadležnih organa da se „ključ od kapije ne smije služinčadi podnipošto povjeriti“. Autor teksta navodi da je „takova ustanova doista za Osiek bila već od priieke nužde. Pred boljim kućama stoje, osobito sada, ciele hrpe služinčadi s vojnicima i drugim mladićima, te se često upravo sablažnjivo ponašaju. A po noći klatare se služkinje po gradu sasvim slobodno. Takova *sloboda* u noćnom skitanju ne vlada na daleko i široko, kao kod nas...“¹¹⁶

4. Čisti pločnici i stigmatizirani Romi

Vlade krajem 18. i početkom 19. stoljeća uviđaju da nemaju posla samo s podanicima, pa ni s „narodom“, nego, kako to naglašava Foucault, sa „stanovništvom“ i svojstvenim mu pojavama, kao i vlastitim promjenjivim obilježjima; stopom nataliteta i mortaliteta, životnim vijekom, plodnošću, zdravstvenim stanjem, oblicima ishrane i stanovanja. „Države se ne pune narodom prema prirodnom rastu razmnožavanja, već zbog svoje industrije, proizvodnje, različitih ustanova (...) Ljudi se razmnožavaju kao proizvodi tla i u razmjeru s prednostima i izvorima koje nalaze na svojim poslovima“, napisao je Claude-Jacques Herbert 1753. godine. No, u srži tog ekonomskog i političkog pitanja stanovništva jest *seks* – potrebno je analizirati stopu rađanja, godine stupanja u brak, zakonita i nezakonita rođenja, učestalost spolnih odnosa i kontracepciju.¹¹⁷ Sve raširenija praksa izazivanja prekida trudnoće, odnosno pobačaja, zgrožavala je mnoge Osječane. *Narodna obrana* tom je pitanju u kolovozu 1904. posvetila jedan kraći tekst. „Teške zločine počinjaju u Slavoniji i našem Srijemu razne babe, koje *pomažu* ne samo djevojkama nego i ženama, da unište u sebi plod (...) Taj grozni *obrt* cvate u nekim predjelima tako silno, da ciele naše zadruge, tako reći čitava sela ostaju bez djece. Svaka kazna protiv ovakovih živina – ali da, ni živina, jer je i kod ovih razvijeno materinsko čuvstvo, koje *pomažu* ubijati nove mlade živote, premalena je za njih. Jedna ovakova griješnica Kata Savić iz Osieka, koja je već radi tih zločina odsjedila jednom 2, a drugi put 3 godine u zatvoru, opet je uhićena po našičkim oružnicima radi istoga zločina, koje je počinjala u našičkom kotaru.“¹¹⁸

Tragovi novih trendova biopolitike industrijskog doba očigledno su zahvatili i Osijek, a možemo ih prepoznati i u pokušajima gradskih vlasti te drugih instanci da još više skrbe o javnoj higijeni i zdravlju svojih građana.

¹¹⁶ *Narodna obrana*, 23. travnja 1904., III, 94.

¹¹⁷ Foucault, M., *Istorija seksualnosti*, 28-29.

¹¹⁸ *Narodna obrana*, 9. kolovoza 1904., III, 182.

Ako promotrimo jednu od najstarijih fotografija Osijeka, nastalu oko 1860. godine, uočiti ćemo sljedeće – gornjogradski je centar blatnjav i izrovan golemim lokvama, ondje se bezbrižno kreće jato gusaka, a na istom mjestu i konji pasu travu. Ubrzo je takvo što postalo neprihvatljivo, a svi oni čije su domaće životinje onečistile javnu površinu bili su prisiljeni platiti novčanu globu. Isto je vrijedilo i za sve one koji su na bilo koji drugi način narušili propisane higijenske standarde onovremenog Osijeka. Grad je, kako sam već spomenuo, godinama muku mučio s epidemijama tifusa, a od ove bolesti umro je i poznati gradski vijećnik Otokar Novak, 1903. u 41. godini života.¹¹⁹ Prema pisanju *Narodne obrane*, samo u siječnju 1903. u Osijeku je preminulo gotovo stotinu ljudi od tifusa. Krajem 19. stoljeća grupa statuta i pravilnika regulira uređenje okoliša i postavlja standarde higijene za zdence, kanale, javna kupališta, ulice i trgove. Zdravstveno-higijenski problemi prepoznati su u mnogim aspektima gradskog života. Novine pišu o lošim kolnicima, prašnjavim ulicama, opasnim psima lualicama koji grizu prolaznike. Dana 11. studenoga 1889. godine, dvadesetšestogodišnji čizmar Đuro uhićen je jer je „ogadio pločnik u Šamačkoj ulici“, zbog čega je platio globu od dvije forinte. U studenom 1889. ukoren je i Osječanin Andrija Pelz jer je „pustio na ulicu svoja četiri krmeta, koji su po ulici rovali i trkali“. Zapisan je još jedan neobičan komentar kada je riječ o svinjama, i to svinjama Adolfa Langa. Piše sljedeće: „Pustio na ulicu svoje svinje te su iste uhićene kao bitange bez vlasnika“. Nekoliko dana kasnije globu u iznosu od jedne forinte morao je platiti i jedan mesar iz Donjeg grada jer je „goveda u dvorištu privezana držao za tarabu te je mokraća od njih na ulicu curila“. Lazo Jagodić iz Donjeg grada priveden je jer je „mrtvo tele na dravsku obalu bacio gdje sviet vodu grabi“, ali s „obzirom na svoju starost i siromaštvo“ morao je platiti samo dvije forinte globe. Građani su privođeni i zbog prosipanja đubreta iz kola tijekom vožnje i bacanja izmeta na ulicu. Mnogi su morali platiti globu jer nisu dali očistiti dimnjak, dok je jedna udovica iz Županijske ulice u prosincu 1889. privedena jer „pločnik pred njezinom kućom nije bio očišćen od sniega“. Ipak, na kraju je puštena bez ikakve kazne, no takve sreće nije bilo desetak stanara Pejačevićeve ulice koji su iz istog razloga bili ukoreni. U izvorima se navodi i da su mesari privođeni jer su imali „gadnu odjeću“, jer su pušili dok su rezali meso, ili jer su na neprimjerenom mjestu čistili svoje klupe.¹²⁰ Godine 1893. četrdesetpetogodišnji nadničar Antun Zauner dobio je dvanaest sati zatvora jer je „mokrio po danu na ulici na sablazan publike“, a osim toga, tada su zabilježeni i slučajevi nedozvoljenog puštanja gusaka, ovaca i koza na ulicu, nakon čega je uglavnom slijedila kazna od jednog dana u zatvoru.¹²¹ Dana 22. siječnja 1904. uhićen je

¹¹⁹ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. siječnja 1903., XII, 1.

¹²⁰ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1475, Prijave prekršaja, 1889. - 1892.

¹²¹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1476, Prijave prekršaja, 1892. - 1894.

pedesetsedmogodišnji stolarski obrtnik Pavo Grau jer je „u pijanom stanju izvadio svoje udo i iduć pločnikom mokrio (...) tako da su putnici koji su na kolodvor išli i djeca koja su iz škole išla morala sa pločnika silaziti i od njega odkretati i kad je redar prijavitelj pred njega izašao i radi toga ga opomenuo da mu je isti odgovorio: *Valjda nije moje udo obrežano kano u čifuta da se ja moram sa njime stiditi.*“¹²²

Etnička skupina koja je zadavala posebne glavobolje vlastima bili su Romi. Iako je hrvatski anarhist u emigraciji Stjepan Fabijanović svojevremeno s oduševljenjem opjevao njihove „veličanstvene ideje o slobodi“,¹²³ upravo su romski nomadizam i svojevrsno zadržavanje vlastitih društvenih praksi predstavljali problem društveno-političkim autoritetima na prijelazu stoljeća. U ožujku 1894. godine, *Vjesnik Županije virovitičke* prenosi razmišljanja nadvojvode Josipa o Romima. Za samog autora, brata cara Franje Josipa I., *Vjesnik* tvrdi da je „visoki pisac, koji je jezik i način života cigana preuzeo za svoje znanstveno istraživanje“. On, naime, piše sljedeće: „Naseljenje cigana moglo bi se tako provesti, da se 100-120 srodnih cigana naseli na jednom mjestu i prisili na ozbiljan rad. Te ciganske naselbine imale bi se osnovati na državnima dobrima, gdje treba radnika. Budući da se cigani radi svoga živoga temperamenta vole skitati, morale bi te ciganske naselbine biti pod nadzorom i upravom oružništva. Nijedan ne bi smjeo ostaviti mjesto bez dozvole nadglednika. Stanove graditi nebi jim bilo u početku uputno, budući da se cigani samo pod svojim čergama sretnimi čute. Cigani nisu prijatelji čistoće niti sapuna i češlja te dok se na to nepriuče nije jih zgodno u kuće naseljavati. Mnogi među njima služe kolima svoj hljebac, a mnogi kovačijom. Naselbina takva trebala bi se sama uzdržavati, nu dok bi toliko zaslužili, trebalo bi jih pomoći. Budući da su cigani loši gazde sa novcima, trebalo bi osnovati skladišta za potrebe cigana te jim u ime njihove nedjeljne zaslužbe dati iz skladišta stvari, koje za svoju porodicu trebaju.“¹²⁴ U Ugarskoj je tada evidentirano 270.000 Roma koji „bez stalnog prebivališta i zanimanja tumaraju po zemlji“. Vodila se ujedno i rasprava u visokim političkim krugovima kako riješiti tzv. „cigansko pitanje“, debatiralo se i predlagala su se različita rješenja o njihovom naseljavanju i zakonskim sankcijama.¹²⁵ Deset godina kasnije, *Vjesnik* svojim čitateljima nudi nekoliko praktičnih savjeta „protiv cigana“. „1. Nepuštaj cigana ni ciganice u dvorište, a kamo li u kuću. 2. Nepuštaj ih blizu pašnjaka, osobito svinjskih. Pripovjedaju, da od klobučara kupuju nekoji cigani „sićan“ i tim truju perad i svinje. 3. Ugine li ti domaće živinče, nedaj meso ciganima,

¹²² HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1381, Dnevne prijave prekršitelja i uhićenika, godina 1904.

¹²³ Fabijanović, Stephanus, *The Idle and Untimeous Observer* (Los Angeles, 1917), 21-23.

¹²⁴ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. ožujka 1894., III, 5.

¹²⁵ *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. rujna 1894., III, 18.

i ne kazuj, gdje si ga ukopao jerbo će se cigani omastiti na meso, pa moguće trovati blago i živad. Svaka kuća na selu koja može, neka si nabavi ručnu štrcaljku na vodu, kojom će nasilne cigane tjerati od ljudskih stanova kao škodljivce gospodarstva.”¹²⁶ Unatoč gotovo tradicionalnom osječkom multikulturalizmu i multikonfesionalnosti, na došljake se gledalo s primjetnom dozom nepovjerenja, a naročito kada su u pitanju bili njemački, talijanski, mađarski i drugi radnici. Upravo su ovi ljudi u esekerski Osijek malo po malo donosili po aktualni sustav subverzivne i pogubne ideje – ideje radničkog udruživanja na tragu socijalizma.

5. Revolucionari iz radničkih redova, beskućnici i skitnice

Ivan Kovačević piše kako prva radnička društva ne nastaju slučajno u Osijeku, najvećem gradu Slavonije. Osijek je već krajem 60-ih godina 19. stoljeća sa svojih 17.000 stanovnika značajno ekonomsko i administrativno središte. Ovdje je središte trgovine žitom, mlinske i drvene industrije, sjedište Virovitičke županije i trgovačko-obrtničke komore. Osim toga, prometne i druge veze sa susjednom Mađarskom vrlo su žive.¹²⁷ U Osijeku izbijaju prvi štrajkovi (1869.), ovdje se osniva prvo radničko udruženje na prostoru nekadašnje Jugoslavije (*Osječko radničko-obrazovno društvo*, 1867.),¹²⁸ a u istom gradu početkom svibnja 1905. dolazi i do prvog generalnog štrajka u hrvatskoj povijesti. Vlasti su veliku pažnju posvećivale ovom novom valu ideološke subverzije, te su kroz zakonske regulative i represivne metode nastojale domisliti efikasne načine represije sve organiziranih, uglavnom tvorničkih radnika, svjesnih svog društvenog položaja. Pitanje je: zašto i u kojem trenutku dolazi do konflikta između industrijskih radnika i slova zakona?

Dostupni podaci govore nam kako su osječki radnici između 1887. i 1889. godine dnevno radili između deset i šesnaest sati. Tako je, primjerice, u osječkoj pivovari radni dan trajao od 5 sati ujutro do 21 navečer, uz dva sata pauze. U paromlinu se radilo u dvije smjene, od 6 do 18 i od 18 do 6 sati, bez vremena za odmor. U tvornici žigica Adama Reisnera radno je vrijeme bilo

¹²⁶ *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. veljače 1904., XIII, 3.

¹²⁷ Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914.* (Beograd, 1972), 153.

¹²⁸ O osnivanju ovakvih društava Mirjana Gross piše sljedeće: „Radničko-obrazovna društva okupljala su dakle radnike pod vodstvom građanskih liberala kako bi se u njih izazvao osjećaj zajedništva s građanstvom i poukom spriječila politizacija. Pokušaji pomirenja radnika s građanskim društvom doživjeli su neuspjeh. Njihova golema većina iscrpljena radom duljim od dvanaest sati na dan nije bila sposobna da nakon toga dolazi u udruženje i prima neke nepolitičke pouke. U radnika je sve više jačala želja da se informiraju o mogućnostima poboljšanja svog položaja...” Izvor: Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338–339.

od 6 do 18 sati ljeti, te od 7 do 17 sati zimi. Reisnerovi radnici imali su sat i pol predviđenih za odmor, ali jedino ljeti.¹²⁹ Prema Obrtnom zakonu iz 1884., djeca od dvanaest do četrnaest godina starosti smjela su raditi najviše deset, a ona s navršenih četrnaest godina najviše dvanaest sati na dan. Žene su imale slobodna četiri tjedna nakon porođaja, a radni dan nije smio početi prije 5 sati ujutro, niti se produžiti preko 21 sat navečer. Ovom zakonu prethodili su zakoni iz 1859. i 1872. godine.¹³⁰ Navedeni su zakoni bili prilično nejasni i slabo kontrolirani. Godine 1907. donesene su nove zakonske odredbe o socijalnom osiguranju (osiguranje za slučaj nezgode), ali jačanje birokratskih tendencija krši i ograničava dotadašnja prava radnika.¹³¹ Ipak, možemo uočiti stanovitu tendenciju vlasti i poslodavaca da skrbe o zdravstvenom stanju radništva. U prosincu 1900. godine ban Khuen Hedervary potpisuje naredbu kojom se jasno definiraju sigurnosni, higijenski i drugi standardi u tvornicama žigica, što se odrazilo i na Reisnerov osječki tvornički pogon. Određuje se postavljanje ventilacije u tvornicama, način zbrinjavanja otpada, nošenje radničkih uniformi, pranje ruku prije jela i odlaska iz tvornice i učestalost liječničkih pregleda radnika.¹³²

Radništvo u Hrvatskoj i Slavoniji u početku se stihijski sukobljavalo s poslodavcima (paljenje poslovnih objekata, spontane pobune i sl.), i svaki pokušaj organiziranja radnika sprječavan je najstrožim kaznama. Protiv udruživanja i štrajkova bile su predviđene kazne tamnicom, protjerivanjem, a također i tjelesne, pa čak i smrtne kazne. Radničke bratovštine mogle su djelovati jedino pod kontrolom majstorskih cehova. Usprkos svemu tome, socijalističke ideje šezdesetih godina prodiru i u Hrvatsku. Strani radnici, članovi radničkih organizacija, na ove su prostore korak po korak donosili ideje o aktualnim europskim socijalističkim promišljanjima, a policijske su vlasti strogo pazile na njihovo kretanje, često plijeneći i cenzurirajući nepodobne, nedozvoljene tiskovine.¹³³ Godine 1893. u Osijeku je po prvi put obilježen Praznik rada, a naredna, 1894., bila je iznimno dinamična kada su radnička gibanja u pitanju. Osječki gradonačelnik Antun Rotter pisao je tada banu Khuenu da se sastanci socijalista održavaju u jednoj „maloj gostionici“, a navodi se da je i distribucija ilegalnih novina prilično intenzivna.¹³⁴ Rotter piše da je grad posjetio „zloglasni agitator“ Henrik Wienecke, okarakteriziran i kao anarhist, kako bi

¹²⁹ Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 83.

¹³⁰ Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 72-77.

¹³¹ Gross, M., Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 392.

¹³² HR-DAOS, Gradsko poglavarstvo, kutija br. 6506, Štrajkovi, 1911. – 1940.

¹³³ Cazi, Josip, *Radnički pokret Hrvatske: 1860. - 1895* (Beograd, 1962), 9-10.

¹³⁴ Cazi, Josip, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. – 1895.)*, knjiga druga (Zagreb, 1958), 175-178.

propagirao ciljeve socijalizma.¹³⁵ Početkom 1894. u spisima Gradskog poglavarstva spominje se i povezanost osječkih radnika sa socijalistima u Zagrebu te širenje socijalističke literature.¹³⁶ Navodi se tipograf Dragutin Spehn,¹³⁷ koji je u prepisci s anarhistima iz ostatka Europe. Rotter piše da „taj agitator organizira ovdje propagandu po velegradskom uzoru, zalazi u susjedne obćine skupljajuć članove i prinose, on je duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek“. U svom izvještaju gradonačelnik Osijeka tvrdi da „poznavajuć ćud agitatora Spehna da će bezobzirno svoj cilj nastojati provesti ma i drugi stradali“. Osim toga, Rotter prenosi Spehново razmišljanje da je Osijek svojevrsni „El Dorado“ i da socijalizam ovdje ima sjajnu budućnost.¹³⁸ Spehn je, uz još dva socijalista (Antun Schmidt, Franjo Tierling), istjeran iz grada krajem 1896. ili početkom 1897. godine.¹³⁹

Zanimljivo je kako gradonačelnik ne vjeruje da će se radnićki pokret lako suzbiti. Piše sljedeće: „Gradsko poglavarstvo uvjereno je da neće moći zapriećiti da se socializam i u gradu Osieku neuvreži, da predstoje vremenom štrajkovi i ina pomagala socialistićka, nu boji se da će se socializam pretvoriti u *propagandu ćina* ako se ne bude moglo energićno agitacijom na put stati.“¹⁴⁰ Grof Pejaćević traži od gradonačelnika „da socijalistićka gibanja u vlastitom području najpomnije prati, te svako važnije opažanje meni obrazloženo izvesti“. ¹⁴¹ Godine 1895. gradonačelnik Rotter uvjeravao je grofa Pejaćevića kako među državnim ćinovnicima u gradu nema socijalista jer oni „neimaju povoda pridružiti se ili protežirati socialistićki pokret“. Kasnije je Pejaćević pisao samom Khuenu kako je kleveta osjećkog socijalista Roberta Simona da među ćinovništvom ima socijalista neistinita i zlobna. Jedino su nezadovoljni dnevnićari koji, prema Pejaćeviću, zbog svoje niske naobrazbe lako padaju pod utjecaj agitatora.¹⁴² Iste je godine u ožujku, naime, ministar za zemaljsku

¹³⁵ Mažuran, Ive, *Grada o radnićkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894* (Osijek, 1967), 408.

¹³⁶ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, 6, kutija 5753a, godina 1894., broj dokumenta 94.

¹³⁷ U izvješću Gradskog poglavarstva u Osijeku o socijalistićkom pokretu, od 13. kolovoza 1895. godine, navodi se aktivnost agitatora Spehna, koji je tada radio u Budimpešti kao tipograf te je tiskao brošure u relativno velikim nakladama, od oko 4.000 primjeraka, preko kojih je tvrdio da će „napadati na ovdašnje oblasti“. Pritom se moli Kraljevsko ugarsko državno redarstvo, nadsatništvo u Budimpešti, da bude na oprezu te da zaplijeni spomenute letke zbog „pogibeljne agitacije“. Izvor: HDAOS, Gradsko poglavarstvo, 6, kutija 5753a, godina 1895., dokument izdan 13. kolovoza 1895.

¹³⁸ Mažuran, I., *Grada o radnićkom pokretu*, 408.

¹³⁹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, 6, kutija 5753a, dokument izdan 4. prosinca 1897. godine, br. 105 („Izvjeshće velikom županu županije virovitićke...“).

¹⁴⁰ Mažuran, I., *Grada o radnićkom pokretu*, 408.

¹⁴¹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, 6, kutija 5753a, 1894. godina.

¹⁴² Cazi, J., *Počeci modernog radnićkog pokreta*, 182-188.

obranu iz Budimpešte poslao dopis gradskim vlastima, koje upozorava na socijalističku i anarhističku propagandu koja se širi među vojnicima te urgentno zahtijeva intervenciju koja će tome stati na kraj.¹⁴³

Nakon atentata koji je 1898. talijanski anarhist Luigi Lucheni počinio nad austrijskom caricom i ugarsko-hrvatskom kraljicom Elizabetom, događaja koji su u svojim ljetopisima zabilježili i osječki kapucini, strah od sličnih pothvata anarhista proširio se Osijekom. Gradske su vlasti zaprimile popise sumnjivih talijanskih radnika i simpatizera anarhizma, a stranci su nadzirani na svojim radnim mjestima – tvornicama i gradilištima. „Redarstveni organi podpisanog gradskog poglavarstva nisu do sada opazili u gradu Osieku, a niti u okolici osječkoj kakovo anarhističko gibanje. Talijanski radnici, koji na ovdašnjih ciglanah rade nadziru se i za sada neima nikakovi prigovora proti njihovom ponašanju...“, napisao je osječki gradonačelnik Konstantin Graff županu Pejačeviću 1898. godine.¹⁴⁴ Kulminacija osječkog radničkog pokreta svakako je bio generalni štrajk iz svibnja 1905., koji je, po svemu sudeći, uz nekoliko faza trajao oko tjedan dana. Pretpostavlja se da je u jednom trenutku u štrajku sudjelovala gotovo petina pučanstva, iako on nije bio u istoj mjeri intenzivan po čitavom gradu, poglavito zbog smještaja ishodišne „štrajkaške“ tvornice Kaiser i Povischil, koja je bila u Gornjem gradu, kao i domovi mnogih radnika.

U namjeri formiranja *nadzirane* i *produktivne* radničke klase, političke su vlasti provodile čitav niz zakona koji pojedincu nisu ostavljali mnogo mogućnosti u izboru između industrijske eksploatacije i zatvora. Drugim riječima, svi prosjaci, beskućnici i štrajkaši bili su privođeni i kažnjavani, na ovaj ili onaj način. Naročito zanimljiv govor jednog od predvodnika radničkog pokreta u Osijeku, Dragutina Trauenheima, održan 17. veljače 1895. u gornjogradskoj pivovari, izravno je svjedočanstvo o naizgled bezizlaznoj situaciji radnika. „Bezposlicah ima dvie vrsti. Jedna vrst sprovadja ugodno život netreba se mučit od rana jutro do kasne večeri i pije po miloj volji, reže kupone i sluša kako mu kćerka glasovir svira. Druga vrst bezposlica muči se da posla dobije, da privredi toliko da on i obitelj od gladi neumre. Kako je to, gorko, mnogi od nas je ove stroge zime osjetio. Mi radnici nemožemo posla dobiti, djeca naša pala su u tifus od gladi, žene nam stenju u teškoj bolesti a nesmiljeni stanodavac tjera nas u sred zime iz stana jer smo sa nekoliko mjesecih plaćanjem stanarine zaostali... Vidimo velik broj siromašne djece da idu sada u ljutoj zimi u ljetnoj odjeći u školu. U školi vlada zagušljiv zrak jer neima ventilacije, kadkad lože furunu tako da se djeca blizu peći znoje kadkad sva strepe od zime... Roditelji bez zasluge nemogu si pomoći a koji nema dosta moralne jakosti postane zločincem, krade da si djecu nahrani... I ja sam – ne stidim se kazati – išao pro-

¹⁴³ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, 6, kutija 5753a, godina 1895., broj dokumenta 1319.

¹⁴⁴ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, 6, kutija 5753a, godina 1898.

sjačiti, ali od gladi jer krasti nemogu... Stanje naše je žalosno... Ja od Božića nisam više zaslužio od 17 fr. a imam 5 djece i bolestnu ženu... Od te nadnice mora se radnikah hraniti i odievati, uzdržavati obitelj i školovati djecu, plaćati porez i kiriju. Jeli to moguće od te nadnice? Nije... Prvi povod bezposlici jest kapital. Pogledajmo si radnika od poroda do smrti on je rob kapitala. Diete od 7 godina života svoga kapital upregne da mu radi da mu hasnu vuče, nešteti ni otca mu ni mater upregne braću i sestre. Nije prevaga radnika kriva bezposlici krive su mašine u službi kapitala. Mašine rade a kod njih radnici kroz 10 i više satih tim nastaje superprodukcija robe. Kapital imade pune magazine robe ali neima kupacah. Zato pada ciena robe jer se bud zašto razpačiva a tima pada ciena posla i zasluga radnikah, umanjuje se produkcija a suvišni se radnici odpuštaju a ti postaju bezposlice... Načine kako da se pitanje rieši propovieda socialisam. Organizirajte se radnici i vjerujte Marxu koji reče da se zajednički i mirno napred ići mora pa će pobjeda biti radnikah. Mi se sa oblastmi slagati možemo jer one uvidjaju naše potrebe ali kapital ih drži u rukuh pa nemogu pomoći. Zato složno napried unutar granicah zakona i mirno i naša će biti pobjeda“, rekao je Trauenheim.¹⁴⁵

Arhivirani dokumenti usmjerili su me prema zaključku kako su u Osijeku na prijelazu stoljeća gotovo svakodnevno kažnjavani pojedinci zbog prosjačenja ili besposlenosti.¹⁴⁶ Dana 5. lipnja 1886. gradski podnačelnik Luka Mesarović iznio je prijedlog o „ukinuću prosjačenja u Osieku“. ¹⁴⁷ Nadalje, 12. siječnja 1897. godine trinaest ljudi uhićeno je zbog „bezposlenog skitanja“, a privedene su osobe po zanimanju bile nadničari, bravari, slastičari, sluge, u dobi od osamnaest do četrdeset pet godina.¹⁴⁸ U travnju 1900. tridesetogodišnji Milivoj Vilić uhićen je zbog „pomanjkanja sredstava za život“, zbog čega je proveo dva dana u zatvoru, a nekoliko tjedana kasnije pedesetogodišnji Franjo Hum priveden je jer je „sumnjiva osoba“ bez potrebnih isprava i stalnog mjesta boravišta.¹⁴⁹ Dana 27. prosinca 1900. uhićeno je čak sedam ljudi zbog besposlenosti.¹⁵⁰ Lokalne novine pišu kako je do studenog 1902. protjerano više ljudi iz grada, te da je na ulicama prisutno sve više prosjaka.¹⁵¹ U prosincu iste godine, *Narodna obrana* navodi kako će svi oni koji budu prosjačili

¹⁴⁵ Cazi, J., *Počeci modernog radničkog pokreta*, 183-185.

¹⁴⁶ Fenomeni „prosjačenja“ i „besposličarenja“ podlijevali su diferenciranim sankcijama još od srednjeg vijeka, no njihovu društvenu ulogu možemo sagledati u jednom novom svjetlu u okvirima industrijske revolucije 19. stoljeća.

¹⁴⁷ *Zapisnici Grada Osijeka*, 534.

¹⁴⁸ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1479, Uhapšenici – knjiga uhićenih osoba od 1897. godine.

¹⁴⁹ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1377, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁵⁰ HDAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek, knjiga 1379, Osobni opisi okrivljenika, 1900.

¹⁵¹ *Narodna obrana*, 19. studenoga 1902., I, 3.

pod izlikom čestitanja blagdana, s obzirom na zakonske odredbe iz 1857., biti uhićeni i smješteni u pritvor na četrnaest dana, a sav prikupljeni novac bit će im oduzet u korist gradske blagajne. Građanima koji su ipak odlučili pomoći sirotinji, pružena je mogućnost da na stražarnicama, u novinama ili od pandura na ulicama za jednu krunu kupe tzv. „oprostnice od čestitanja“, čiji bi prilozima tijekom siječnja bili razdijeljeni potrebitima.¹⁵² Tijekom veljače 1903. u novinama izlaze izvješća o broju gradske siročadi, a pišu se i apeli za pomoć osječkoj sirotinji. Prema jednom kraćem članku, u veljači su uhićena djeca u dobi od osam do dvanaest godina koja su pod prisilom prosjačila, a u grad su došla iz Đakova. U Osijeku su, po majčinih uputama, trebala pronaći posao, no ovdje ih je „preuzeo“ jedan muškarac koji ih je usmjerio na prosjačenje u Donjem gradu, zbog čega je na kraju i uhićen, a djeca su, uz pristanak roditelja, dana na zanat kod privatnika.¹⁵³ Svako malo novine bi objavile tekst o ponekom tajnovitom gradskom skitnici, potencijalno opasnom po ostalo stanovništvo. „Već nekoliko dana skiće se po gradu neki mladić od kojih 20 godina srednje veličine u svjetlom odijelu, na glavi ima crni mekani šešir, pa dozivlje k sebi malenu djecu, obećavajući joj slastica. Redarstvo ga traži. Upozoruju se roditelji, da pripaze na svoju djecu“, stoji u *Narodnoj obrani* od 19. ožujka 1904. godine.¹⁵⁴ Nekoliko mjeseci ranije, u rujnu 1903., gradske je vlasti, kao i mnoge druge, zbunio slučaj čovjeka nepoznatog identiteta. „Jučer je redarstvo uhitilo radi prosjačenja čovjeka, koji doveden na stražarnicu nije znao kazati, kako se zove. Samo je znao, da ga zovu *Franz*, a za drugo da se ništa – ne sjeća. Ne zna, tko mu je otac, ni odakuda je, nego veli, da je valjda iz Švajcarske, gdje da je boravio u mladosti. Govori njemački i talijanski. Za ciloga svog života da nije radio, nego samo prosjačio. Obje su mu ruke klakave. On pripovijeda, da je jedanput bolovao, te da su mu se moždjani uzdrimali, a od tog doba, da sve zaboravlja. Bit će fotografiran i fotografije razaslat će se na glavnije redarstvene postaje, da se ustanovi njegov identitet. Možda je i prosta varalica, koja hoće da si tako zametne trag“, piše *Narodna obrana*.¹⁵⁵

6. Zaključak

Unatoč evidentnim demografskim, kulturnim, gospodarskim i drugim razlikama u odnosu na velike gradove, Osijek je bio svojevrsni mikrokozmos s obrascima društvene dinamike i međudnosa različitih instanci tipičnima za jedan grad postavljen na trake industrijskog razvoja krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Represivni sustav prošao je vlastitu metamorfozu, pa i ovdje,

¹⁵² *Narodna obrana*, 12. prosinca 1902., I, 22.

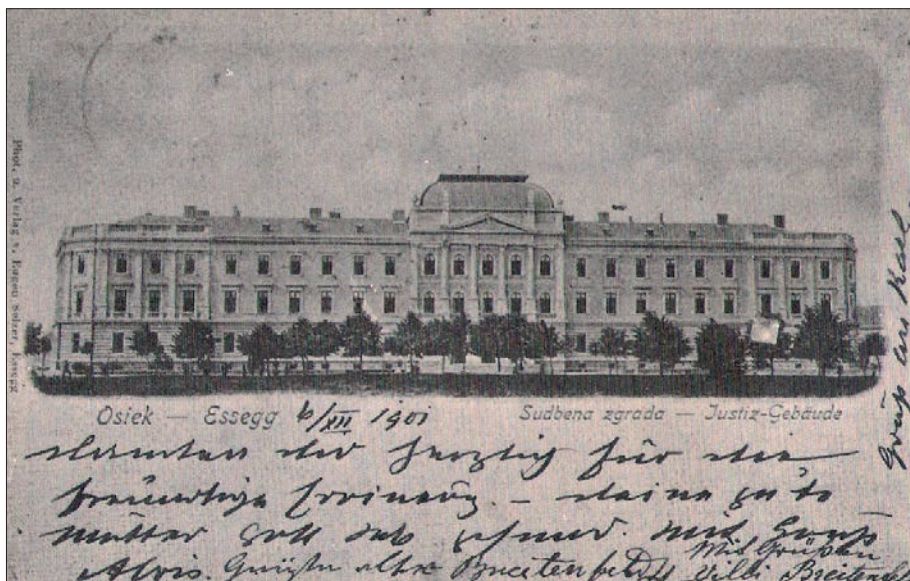
¹⁵³ *Narodna obrana*, 26. veljače 1903., II, 46.

¹⁵⁴ *Narodna obrana*, 19. ožujka 1904., III, 66.

¹⁵⁵ *Narodna obrana*, 22. rujna 1903., II, 215.

među ostalim pojavama, uvidamo da su javne scene mučenja mjesto ustupile zatvorskoj internaciji utemeljenoj na novim pravosudnim reformama u skladu s kretanjima u ostatku Monarhije. Dickensovska industrijska revolucija, vrijeme polaganja sve većih nadanja u analitičku činjeničnost sa svrhom učinkovitog uočavanja, obilježavanja i nadzora svih društveno relevantnih pojava, a naročito produktivnosti radne snage, osjetila se i u Osijeku – redarstvenici pažljivo prate subverzivne akcije koje su se odvijale na gradskim ulicama, u gostionicama i na drugim mjestima, zatvorski činovnici bilježe sve bitne fizičke i intelektualne osobine zatvorenika, lokalne novine izvještavaju o zdravstvenim pitanjima te moraliziraju o raskalašenoj mladeži. Osim toga, higijena postaje prioritetan problem, a prostitucija se, iako moralno prezrena i strogo nadzirana, prvenstveno zbog svoje ekonomske isplativosti, ipak održava kao djelatnost. Sve u svemu, klasifikacija raznolikih kriminalnih radnji postaje osječka stvarnost, odnosno vrijeme tzv. „toleriranih ilegalnosti“ bilo je iza esekerskih leđa. Novo, kapitalističko disciplinarno društvo, ocrtano tvorničkim dimnjacima i željeznicama, prihvatilo je donekle suptilniju varijantu ideoloških strujanja utemeljenih na pravnoj egzaktnosti i strogim zatvorima. Sociološka kategorija *stanovništva* kontinuirano je praćena i analizirana, dok je tijelo pojedinca označeno etiketama novih devijacija. Kako bih potpuni-je sagledao ove fenomene na mikrohistorijskom primjeru Osijeka, svoje sam istraživanje usmjerio na položaj kažnjenika, prostitutki, beskućnika, gradske siročadi i radnika u navedenom kontekstu. U konačnici, ostaje nada da će daljnja istraživanja pažnju preusmjeriti s nekoliko istaknutih osječkih imena i vojno-političkih peripetija na šire društvene slojeve, uzimajući kao svoje postavke komparativne i interdisciplinarne mogućnosti istraživanja socijalne povijesti.

7. Prilozi

1. Razglednica s prikazom osječke sudbene zgrade, 1907. godina

Broj 37 1893

Goop. Marij Durbauer

u

Osieku.

Imate na račun grada Osieka jedan obrok
objeda za uznika Ante Barica izdati.

U **Osieku**, dne 28/3 1893

2. Potvrda koja je osječkim zatvorenicima jamčila jedan obrok dnevno, 1893. godina

Popis stvari nalazećih se od kr.
u ostavi kod tamničara

Broj pod kojim se predmet nalazi	Oznaka predmeta	Čije su	Dan prijeka i datum sudbenog naloga	Izručenje i potvrda primitelja ili druga koja odredba	Opazka
86	1 sat sa lancem	Ivan Godara	23/3 1894	primio 24/3 1894 sat sa lancem 2. Jozua	
87	4 for.	Đoko Polovinski	23/3 1894	ane 4/4 1894 primio Jono (Andrija)	
88	1 fr. 85	Dušan Paulić	24/3 1894	primio 27/4 1894 1 fr. 85 u. Jozua Paulić	
89	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Andrija Hebrang		Andrija Hebrang	
90	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Karl Hussina		Karl Hussina	
91	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Jono Rattner		primio Jono Rattner	
92	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Mladen Vukobrat		primio Mladen Vukobrat	
93	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Đoko Paulić		x Đoko Paulić	
94	1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st. 1. pak. 1. st.	Đoko Paulić		Đoko Paulić	

ane 24 svježaka 1894
ne navedene predmete primio

3. Popis stvari kod osječkog tamničara, ožujak 1894.

4. Zatvorenik 713 d, Nikola Filipović, godina nepoznata

Bludilište Toše Mućevića / kod Toše izum. Tošhoj

Red. br.	Dan dolaska	Ime bludnice	Rodno mjesto	Starost	Izgovor	U bolnici	Prebivalište	Dolazak	Dan od. laska	Kamo odputovala?
1.	19/7	Agnera	Gurkfeld	1866				8/9	odputovala	
	19/7	Marija	Gurkfeld	1866				18/6	negovano kuća	
2.	18/5	Mlinar	ugarska	1863				21/7	odputovala	kući
3.	22/10	Marija	Pečuh	1868				20/3	odputovala	
4.	18/5	Lehin	ugarska	1868				18/6	odputovala	
5.	11/1	opragoile	Poljska	1867	14/2	24/2	18/6	23/7	odputovala	
6.	18/5	Marija	Poljska	1867	14/2	24/2	18/6	23/7	odputovala	
7.	30/7	Paul	Poljska	1859	18/9			24/6	odputovala	
8.	3/10	Marija	Poljska	1860				18/6	odputovala	
9.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
10.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
11.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
12.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
13.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
14.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
15.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
16.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	
17.	18/5	Franka	Poljska	1860				20/8	odputovala	

5. Popis prostitutki zaposlenih u osječkom bludilištu „Kod Toše“, 1886.

 Broj II - 95
 rec. vx.

Učtovanom gospodinu
 Antunu Rotteru
 gradonačelniku st. i ka. grada
 Osjeka

Uvjerim, da se sprema i širenje soci-
 jalno-demokratskih i anarhističkih na-
 čela, među stanovnicima gr. i ka. grada,
 smobranstva, stajevstva u djelatnoj
 službi, obnisiacij, premotivirani govorom
 ban odpučen od 19. ožujka 1895. br. 10942,
 odgođiti, daprve upadne oblasti / grada
 poglavarstva; imena svih onih, samo,
 stanovnik, službenik, obznanika, koji su
 bili prije svoga, unosačija, bili su
 višenar, dok ne stoji u djelatnoj službi,
 banovno odnošaju, skojim gođnazi,
 nam, ukotrovali u anarhističke
 ili vaspalno-demokratske nastojaj-
 nje, ili u vaspalno gođnaziom
 pakovalu pri velikom takovik vijah
 imati nadležnim smobranstvom obla-
 stim na ozračni, njihovoga djela,
 vauja u tom pravom vaspalija, oslu-
 nja bezovoljno protiviti.

/.

6. Prva stranica teksta kojim župan Teodor Pejačević moli osječkog gradonačelnika Antuna Rottera, 19. ožujka 1895., da spriječi širenje socijaldemokratskih i anarhističkih ideja u gradu. Ovo je jedan od nekolicine dokumenata potpisanih od strane Rottera, Pejačevića ili bana Hedervarja, koji su se osvrnuli na to pitanje. Dostupno u Državnom arhivu u Osijeku, u fondu Gradskog poglavarstva, kutija 5753a, pod brojem 9/1895.

Summary

CRIME AND REPRESSION IN OSIJEK AT THE TURN OF THE 19th AND BEGINNING OF THE 20th CENTURY: ANALYSIS THROUGH THE PERSPECTIVE OF BIOPOLITICS AND ELEMENTS OF SOCIAL HISTORY

Elements of biopolitics and disciplinary society, such as statistics, reports, regulations and standardization of educational, medical and other practices, became essential in order to “discipline and punish” sociopolitical subjects throughout the 19th century. Regarding the industrial development, these trends can be observed in Osijek as well, especially in the late 19th and the early 20th century. By receiving different influences from Budapest, Vienna, Zagreb and other cities, Osijek’s town authorities undertook new steps in maintaining productive work force and isolating unwanted criminal deviations that were analytically analyzed and labeled. In the atmosphere of the industrial rationalization of social processes, expansion of bureaucratic trends and biopolitical normative monitoring, new collisions were ahead. Political authorities noticed new deviations, perversions, illegalities, factors that had to be eradicated or somehow corrected. Osijek, one of the largest Croatian towns in the late 19th and the early 20th century, but in the broader European sense still just a minor urban center, held an important position when it came to the trade network by the river Drava. Moreover, considerable number of new manufactures, trades, and factories were opened here, as the foreign investments focused on the exploitation of natural, especially forest resources. Being the capital of the Virovitica County and the Chamber of Trade, Osijek became the administrative and economic center of this region. In order to analyze this modernization phenomena, I consulted the theoretical corpus of biopolitics, using the works of Michel Foucault who, among other things, elaborated the new “art of government”, or “governmentality”, constituted of procedures, calculations, tactics and reflections typical for social dynamics such as this, in the midst of complex processes at the turn of the century. At that time, repressive system went through the obvious but gradual transformation indicated thorough the fact that, for example, scenes of public torture gave their place to the prison incarnation founded upon new juridical reforms according to the paradigm of the Monarchy. Dickens’ industrial revolution, age when the great hopes were put in the analytical factuality with the purpose of effective noticing, labeling and monitoring of all socially relevant developments, and primarily the productive work force, was present in Osijek as well. Police officers carefully traced all subversive actions that took place on the city streets, in pubs, and other places. Prison staff documented all physical and intellectual characteristics of convicts, local newspapers reported on health issues and moralized about decadent youth. Hygiene became the problem of high priority, and prostitution, although morally condemned and seriously inspected, was tolerated mostly for its economic profitability. In general, classification of different crimes became this town’s reality, or in other words, period of the so-called “tolerated illegalities” was slowly turning into a vague memory. New, capitalist disciplinary society defined by factory chimneys and railroads, accepted

the more subtle type of ideological stream based on the new legal system and rigid prisons. Sociological category of population and its variables were continually monitored, as an individual's body was marked with new deviations.

Key words: biopolitics, Industrial revolution, Osijek, "discipline and punish", productivity, crime, deviations.